

MC
110.182

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

130. sz.

A MAGYAR IGERAGOZÁS
TÖRTÉNETE

ÍRTA
BÁRCZI GÉZA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1990

A Nyelvtudományi Értekezések eddig megjelent számai

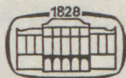
1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953.
4. **Helyesírásunk időszzerű kérdései.** Szerkesztette **Benkő Loránd.** 1955.
5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955.
8. **Lakó György:** Északi-manyisi nyelvtanulmányok. 1956.
9. **A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fábián Pál.** 1956.
10. **Károly Sándor:** Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957.
12. **Bánhidi Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957.
15. **Hexendorf Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd.** 1958.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959.
22. **Incezy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában 1961.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnevéadás hatóerői. 1961.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igeitövei és igealakjai. 1962.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962.
36. **A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában.** Szerkesztette **Országh László.** 1962.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963.
38. **Szótörténeti és szófejtő tanulmányok.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1963.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963.
40. **Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.** **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd.** 1963.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963.
42. **D. Bartha Katalin:** Tóvégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964.
46. **Alak- és mondattani gyűjtélék.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1965.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965.
49. **Magdiacs Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a *meg* igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

130. sz.

A MAGYAR IGERAGOZÁS
TÖRTÉNETE

ÍRTA
BÁRCZI GÉZA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1990

Sajtó alá rendezte
és
szerkesztette
E. ABAFFY ERZSÉBET
és
N. ABAFFY CSILLA

KCMO.182

1990

ISBN 963 05 5599 9

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1990

© Bárczi Géza jogutódja

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

PRINTED IN HUNGARY

ELŐSZÓ

Bárcki Géza speciális kollégiumain többször és szívesen foglalkozott igeragozásunk kialakulásának kérdéseivel. Kéziratai között található A magyar tárgy as igeragozás története az 1957/58-as tanévből s A magyar igeragozás története 1966/67-ből, valamint 1971/72-ből.

Minthogy e három előadás közül a legkidolgozottabb az 1966/67-es, ezért ezt tesszük közzé. Az 1971/72-es változatot is legépeltük; ezt, illetve ennek fénymásolt példányát az ELTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszékének könyvtárában helyeztük el.

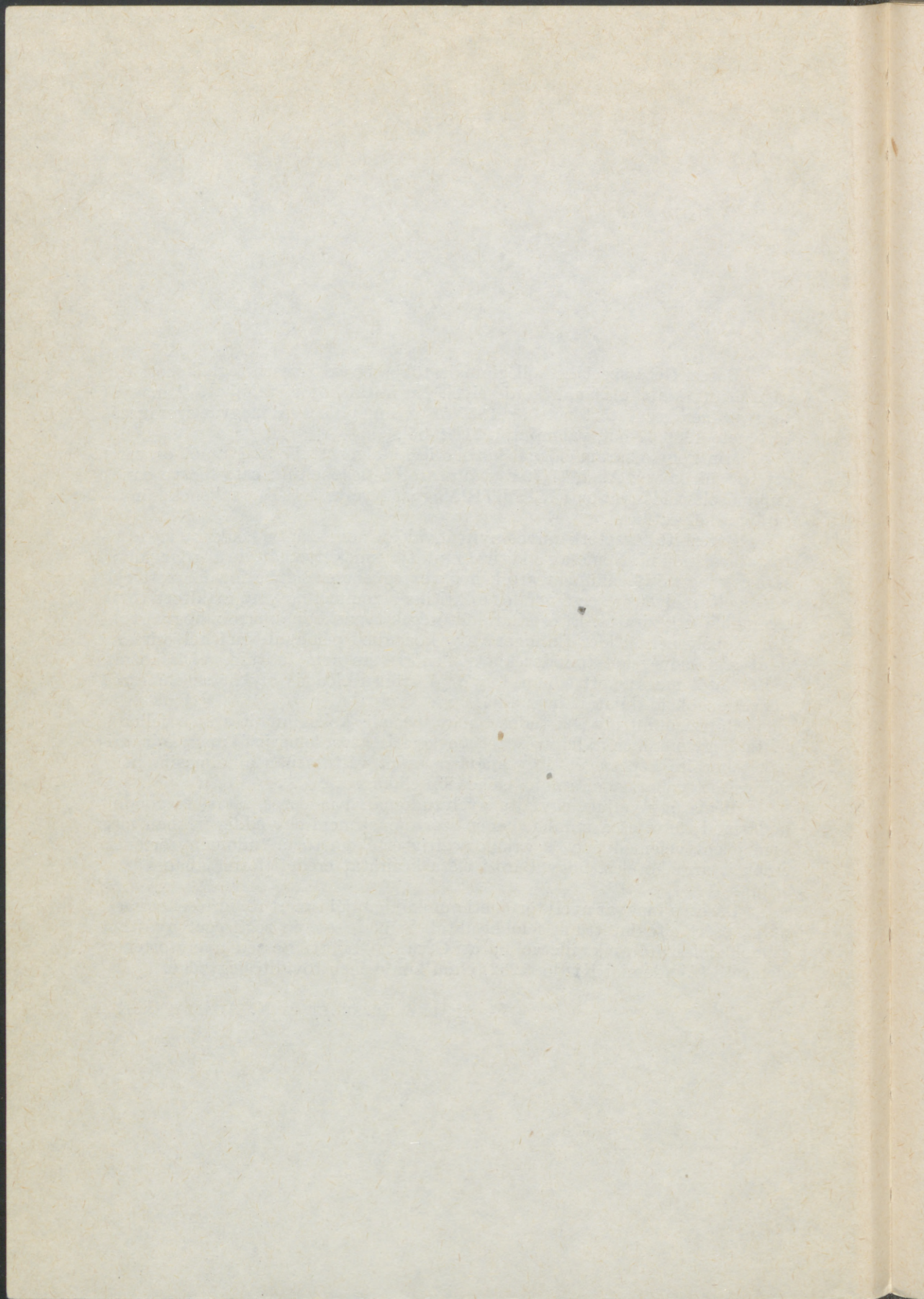
Bárcki itt közzétett művét nyilvánvalóan nem szánta kiadásra így, változtatások nélkül. Nemcsak a kézirat mutatja ennek nyomát, de a szöveg olvasása is meggyőz bennünket arról, hogy ez egyenesen gépbe fogalmazott előadás volt, melyet a szerző gondos és kritikus szemmel hosszan alakított volna nyomdakész kéziratrá. Elsősorban külsőségek tanúskodnak erről: hogy gyakran leőhely nélkül idéz finnugor vagy kódexbeli példákat, mai helyesírással ír át régi szövegeket (mindezeknek ellenőrzésére nem tudtunk vállalkozni); a Bárckitól megszokott simán folyó, jó stílusú előadás olykor az élőbeszéd közvetlenebb fordulatait használja.

Bárcki, mint oly sok tudós tanár, speciális kollégiumait arra is felhasználta, hogy merőben új feltevéseket megkockáztatva, lemérje új magyarázatainak teherbíró képességét. Egy kiadásra szánt változatban alkalmasint néha módosított volna azon, ami az előadáson elhangzott.

Mégis úgy véljük, egyfajta nyelvtudományi módszer, látás- és gondolkodásmód tükre ez a munka, benne szerzőjének nem egy eddig írásban meg nem jelent véleményével, s valódi pozitív értékein túl a tudománytörténeti érdek is arra kötelez, hogy Bárcki Géza kéziratát eredeti formájában közreadjuk.

Bárcki a magyar nyelvtörténeti munkákban jól ismert rövidítéseket használja, ezért eltekintettünk feloldásuktól. Szükség esetén segítséget nyújthat etimológiai szótáraink, illetve Bárcki Géza: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése (Akadémiai Kiadó, 1982) című könyvének rövidítésjegyzéke.

E. ABAFFY ERZSÉBET és N. ABAFFY CSILLA

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

1. Mielőtt az igeragozás tulajdonképpeni történetének a tárgyalásába kezdenénk, szükségesnek látszik néhány módszertani jellegű kérdés megbeszélése.

Ha a magyar igeragozás egész történetét végig akarjuk nyomozni a kezdet kezdetétől a mai igeragozási rendszerig, óriási időterjedelmet, sok évezredre elnyúló történéseket kell végigvizsgálnunk. Ez a nagyon hosszú idő azonban szinte önként szakaszokra oszlik abból a szempontból, hogy milyen tények állanak rendelkezésünkre, ez ugyanis meghatározza, hogy a kutatás milyen módszerével lehet az igazságot megközelíteni.

2. Aránylag legkönnyebb a helyzet az ún. történeti, vagy nálunk bevett műszóval nyelvemlékes korról, azaz az ó-, a közép- és az újmagyar nyelvvel kapcsolatban, itt ugyanis egyre növekvő bőséggel állnak rendelkezésünkre szövegek, nyelvemlékek, nyelvtörténeti, pontosabban igeragozás-történeti adatok (bár a többiek sem közömbösek: hangtörténet stb.), s minthogy a nyelvtörténet adatokon épül, itt tehát a szokványos nyelvtörténeti munkát kell elvégezni a maga megszokott fázisaiban. Az első lépés az adatok összegyűjtése, főleg az alakváltozatokra és a funkcióváltozatokra való különös figyelemmel. Majd ezeket több, egymást keresztező szempontból el kell rendezni — időrend, alakváltozatok, funkcióárnyalatok, és amennyire a körülmények engedik, a földrajzi, nyelvjárási megoszlás szempontjából —, s egyszersmind gyakorlati statisztikát készíteni, tehát egybevetni az egyes forrásokban előforduló más, rokon funkciójú megoldásokkal. Ez eddig, mondhatni, rutinmunka, bár természetesen gépies cédlázás itt sem kívánatos. Ezután következik az így elrendezett adatok vállatóra fogása, egybevetése, az esetleges hézagok kitöltése okoskodással, a nyelvek fejlődéstörténetének általános szabályai ismeretében, azaz a szabályos hangfejlődések, az analógia, az idegen hatások stb. lehetőségeinek figyelembevételével. Erre már nem lehet receptet adni, ezt az adott körülmények, az adatok természete, mennyisége és minősége, a megoldandó probléma stb. határozzák meg. Itt kezdődik a nyelvész tulajdonképpeni szellemi, alkotó munkája; maga a módszer persze segít, ismerete, alkalmazása elengedhetetlen, de már nem gondolkodik a nyelvész helyett.

3. Vegyünk különben egy egészen egyszerű példát, vizsgáljuk meg, mondjuk, az összetett jövő történetét, persze csak egészen vázlatosan. Először tehát összegyűjtöm a rá vonatkozó adatokat időrendben. (Itt nem soroljuk fel őket, nemcsak a sok százat, de kevesebbet sem.) Úgy találom, hogy először a JókK.-ben van rá példa, mégpedig: „Oly csudák láttatnak ez hegyben, hogy mind ez világ *csudálni fogja*”; ugyanott azonban egy másik alakváltozat is jelent-

kezik: *Dicsekedni kezdek: gloriabuntur*. Az arány a JókK.-ben a *fog* javára szól, a későbbi forrásokban egészen a XVI. sz. közepéig azonban a *kezd* uralkodik: MünchK.: „*Látnotok kezditek embernek fiát*”. Ugyanígy a kódexekben általánosabb a *kezd*-es forma, pl. DebrK.: „*Mikoron az utolsó óra eljövend, igen kezdesz másképpen értened*”. Hasonlóképpen a XVI. sz.-ban pl. Tinódi: „*Azt jól tudod, ha kezdünk meghalni*”, „*Feleségünk, gyermekünk nem kezd maradni*”, „*Tisztartók visszat kezdnek vonni*”, „*A király fiának kezdnek nagy gondot adni*”. — Persze közben találkozunk a *fog*-os szerkezettel is, így: „*mikoron lelke testétől el fog távozni*”, vagy Pesti: „*Végre sem fogunk vele együtt maradni*”. A XVI. sz.-ban, főleg annak második felében módosul a *fog* javára az arány. Gyakran mind a két változat egymás mellett fordul elő: Horvát A.: „*gyümölcsfádit ragya megemészti, olajfának ő zsírjával nem kezdesz meghízni, leányiddal nem fogsz nyájaskodni, mert mind kezdnek rabbá lenni*”. Persze ezeken kívül előfordulnak a jövő idő egyéb hagyományos kifejezésmódjai, sőt ezekkel párhuzamosan újak is keletkeznek, így a jelen idő jövőre mutató határozóval: KazK.: „*az alamizsna, kivel embörök örökké élnek jövendőbe*” (ugyanígy még *jövendőre, ezután, ezentúl, ezenvel, annakutána és majd* s más egyebek is). De más segédigés megoldás is kerekedik, így az *akar* és a *kell* igével, pl. Bocatius: „*Az ki jobb kéz felé akar menni, sokféle nyavalyákra találkozik*” stb., de ezek száma elenyésző, úgyhogy mellőzhető. Össze kell azonban hasonlítani az egyéb megoldásokat is, hogy lássuk, milyen terjedelmű a segédigés jövő, ill. van-e külön funkciója, és előfordulási arányából mire lehet következtetni. Az eddigiekből a helyzet a következő: első adatok a XIV. sz. második feléből: ez jelentheti azt, hogy ez az időalak ilyenkor kezdődött. Meg kell nézni, előzőleg volt-e alkalom nyelvemlékekben jövő időre. Hát volt, és mindig másképpen fejezték ki. Így HB.: „*ki nopun emdul oz gimill tul, halal nec halalál holz*”, „*yfa mend ozchuz iarov vogmuc*” (?). Ez azonban nem dönti el a kérdést, hiszen az egyszerű jelen és a különben is más jelentésű *-nd* jeles jövő mindvégig (az első mindmáig) gyakoribb az összetett típusnál. De ha nincs is nagy súlya e negatívumnak, valamelyes mégis van. Ha ehhez vesszük, hogy az összetett idő nyilván nem ősi örökség, rokon nyelvekben nincs ilyesmi, hogy nálunk mindmáig lassan terjedő, arányszáma viszonylag kicsiny, hogy nyelvtaníróink Geleji Katonáig nem is ismerik föl (bár használják) stb., azt kell mondanunk, hogy ez az igeidő valószínűleg későn, a XIV. (esetleg a XIII., de erre semmi alap sincs) sz.-ban keletkezett.

4. Most megvizsgáljuk a *várni fog* és a *várni kezd* viszonyát időrendi és nyelvföldrajzi szempontból. Azt látjuk, hogy eleinte a *kezd* sokkal általánosabb, mondhatni már közmagyar, míg a *fog* néhány forrásra korlátozódik. A JókK. minden valószínűség szerint északi, északnyugati szöveg, a *fog* előfordul Sylvesternél, ez északkelet, Károlyi Bibliájában, mely szintén északi—északkeleti munkaközösség munkája. Legelső legdélebbi előfordulása Pestinél, aki pesti volt, érthető, hogy ide északról hamar terjedhetett. Ebből arra következtethetünk, hogy a *kezd*-es formák régebbiek, talán délről indultak el (déli forrásokban rendszeresen ezt találjuk: Huszita Biblia, Drávai Névtelen stb.), a *fog* viszont nagy valószínűséggel északról indul el, átterjed északkeletre, majd az itt formálódó irodalmi nyelv meggyorsítja terjedését, s ez egyszersmind a *kezd* halála. A *kell* és *akar* nem komoly konkurensok. — Mindez persze részben föltevés, olyan föltevés, mely hozzáigazodik a tényekhez (amennyire ismerjük őket). (Az adatokra, változatokra l. SZARVAS GÁBOR, A magyar igeidők 277 kk.)

5. Valamit még nem vizsgáltunk, ami pedig szinte elsőnek bukkan föl: van-e különbség az összetett jövő és a többi között funkcionális szempontból. Az *-nd* időjeles jövő vizsgálata arra mutat, hogy emez nem egyszerű jövő, nem lehet a többi helyett használni (legalábbis a XVI. sz.-ig nem). Nem látni azonban különbséget a jelen idővel kifejezett és az összetett jövő között. Arra lehet gondolni, hogy az összetett jövő talán nyomatékosabb volt az akkori nyelvérzék számára, ha azonban látjuk a változatos kísérleteket: *jövendőre, ezután, majd* stb. stb. a két, sőt több segédigével való kísérletet, ezt annak kell tulajdonítanunk, hogy a jelentől való pontosabb megkülönböztetés szüksége szülte az új kifejezésmódot. S ez egyszersmind a jövőiség bizonyos nyomatékosításával jár. Talán ugyanaz volt a különbség, mint ma pl. „*Eljössz hozzánk*” (a beszédhelyzet és az igekötő mutatja a jövőt), „*Eljössz te még hozzánk! Eljössz majd hozzánk. El fogsz jönni hozzánk.*” Persze ezek között ma további árnyalat, hangulati különbségek vannak, de hogy ezek megvoltak-e és ugyanazok voltak-e, mai nyelvérzékünkkel már nem tudjuk eldönteni. — S végül marad még egy kérdés: hogyan születtek ezek az alakok, különösen a *fog*-os szerkezetek? Erre vonatkozólag több feltevés van. A legvalószínűbb, hogy a *fog* igének 'kezd' értelme alapján (*nekifog, hozzáfog* stb.). Ezt támogatja az a körülmény, hogy maga a *kezd* is szolgál, sőt, egy időben erősen szolgált a jövő kifejezésére. Aki elkezd csinálni valamit, az mintegy csinálni fogja. Így a jövő érthető, legalábbis olyan mértékben, mint az *akar* vagy más segédigék használata (pl. regionális fr. *il veut pleuvoir, il va pleuvoir* stb.). Viszont, hogy miért kerekedett fölül a *fog*, az érthető: a *fog*-nak 'kezd' jelentése egyáltalában nem általános, tehát félreértés sokkal kevésbé fenyegetett, mint a *kezd írni*-féle alakokban.

Ennek az aránylag egyszerű esetnek rendkívül vázlatos bemutatása talán érzékelteti nagyjában, milyen utakon, módokon mehet végbe az igeragozástörténet vizsgálata a nyelvemlékes korban, ahol minden elsősorban a nyelvtörténeti adatokon nyugszik. Különbözik erre, ha odaérünk, még számos, közöttük sokkal bonyolultabb problémának a tárgyalását is fogjuk látni.

Ámde az igeragozástörténet szempontjából ez a legjobban megfogható kor közel sem a legszínesebb vagy akár a legfontosabb. Kétségtelenül az utóbbi 1000 évben is szenvedett igeragozásunk nem éppen jelentéktelen változásokat, de alapjai régebbi korokban üledtek le, kezdetei meg éppen sokkal messzebbre nyúlnak vissza.

6. Egészen mások az adottságok, s ennél fogva egészen más a követendő kutatási módszer a honfoglalást megelőző időszak, az ún. ősmagyar kor szempontjából. Adataink itt nincsenek. A szótörténetben ugyan és ezen át a hangtörténetben a jövevényszavak tanulmányozása sok becses tanulsággal jár, de ezek alig, s akkor is csak közvetve segíthetnek az igeragozásban, mert igeragozási alakokra példákat nem adnak. Pedig a magyar igeragozás történetében talán ez a kor volt a legfontosabb, hiszen igazában ekkor alakult ki a magyar igeragozás rendszere, ekkor kapta azokat a formákat, melyek ma is jellegzetes alapjait szolgáltatják. S e kor igen hosszú, legalább 1500 évnyi (mások szerint még lényegesen hosszabb, s ez sem lehetetlen), tehát másfélszerese a honfoglalás óta letűnt időnek. Hogyan nyúlunk tehát ehhez hozzá, adatok nélkül? Az első metodikus gondolat a következő. Ismerjük az ősmagyar kor igeragozását, és ismerjük a fgr. összehasonlító nyelvészet eredményeiből azt az igeragozási rendszert, mely a fgr., majd az ugor nyelv sajátja volt.

Hasonlítsuk össze tehát a kettőt, s amiben eltér az ómagyar igeragozás a fgr., ill. ugor igeragozástól, az az ómagyar korban alakult ki. S hangtörténeti megfontolások alapján, melyeket nem kis részben a jövevényszavaknak köszönhetünk, talán még egyes részleteket is ki tudunk hámozni, pl. egyes szerkezeti elemek és használatuk kialakulási sorrendjét stb.

Ez az elgondolás kétségtelenül logikus, és minthogy alapjában véve valóban egyéb lehetőségünk nyelvemlékek híján nincsen, ebből kell kiindulnunk. Ámde a dolog közel sem ilyen egysíkú, ilyen egyszerű. Ismerjük-e valóban az ómagyar igeragozást? Hát igen, tudunk róla sok mindent, ha közel sem mindent. Hézagaink vannak, ezek különféle feltevések alapján, rendszerint többkevesebb biztonsággal áthidalhatók, de persze itt már feltevések illeszkednek bele abba a képbe, melyet ómagyar igeragozásunkról alkottunk, feltevések lesznek az alap részei, amelyre újabb feltevéseket kell építenünk. Szerencsére a hézagok nem súlyosak, a fontosabb dolgok azért elég világosan állnak előttünk. Ámde ne feledjük el, hogy (ha nem számítunk néhány személynevet, mint 1138/1329: *Numel*, *Mawog*, 1174: *Numwog*, melyek különben nem sokat árulnak el az igeragozás szempontjából, bár mint látni fogjuk, nem értéktelenek) első szövegünk, melyben igealakok vannak, a HB. 1200 tájékaról. Tehát az ómagyar korszak első három századának az igeragozásáról voltaképpen semmit sem tudunk. 300 év nagy idő, annyi, mint a költő Zrínyitől napjainkig. De ez még nem volna valami nagy baj, legföljebb az igeragozás szempontjából 300 évet még az ómagyar korhoz kellene csapni. Annak a hídnak, mely az egész ómagyar kort — Urál vidéki őshaza kora, vándorlások kora — áthidalja, az egyik lába, az ómagyar igeragozás eléggé szilárd, biztonságos, minthogy adatokon nyugszik. A másik vége azonban, az, amelyet a fgr.—ugor ragozási rendszer alkot, eléggé ingoványos talajon épült. Egy pillanatig sem akarom kétségbe vonni, vagy akár csökkenteni annak az óriási munkának valóban szép, értékes eredményeit, melyet a fgr. összehasonlító nyelvészet több mint száz év óta elért. Tegyük föl egyelőre, hogy ezek az eredmények szilárdak. Ám még így is óvatosan kell bánni a fgr.—ugor állapotok és az ómagyar kor egybevetésével, s főleg óvakodni kell az elhamarkodott véleményektől. Csak a kérdés minden egyes mozzanatának alapos, minden részletre kiterjedő vizsgálata hozhat közelebb az igazsághoz, s a hibalehetőség még így is igen nagy, de vállalni kell a tévedés kockázatát.

7. Vegyünk megint egy viszonylag egyszerű, problémátlan példát. A többi fgr. nyelv zömétől eltérőleg külön alanyi és tárgyias igeragozás van a vogulban, az osztjákban és a magyarban, azaz a három ugor nyelvben, melyek, mint jól tudjuk, külön, szorosabban összefüggő csoportot alkotnak a fgr. nyelvek között, sőt nyilván — az említett tényekből ugyanis erre lehet következtetni — e csoport korábban elvált a többi fgr. nyelvtől, és egy ideig külön élt, viszonylagos nyelvi egységben. Könnyű tehát arra a következtetésre jutni, hogy a külön alanyi és tárgyias ragozás megkülönböztetése ugor sajátosság lévén, az ugor alanyelvben alakult ki. Könnyű és hamis. Mert hasonlítsuk össze a három nyelvet abból a szempontból, milyen eszközökkel különböztetik meg az alanyi meg a tárgyias ragozást. Így m. *látok*: *látom*, o. *wantlam*: *wantlem*, vog. *tote'im* 'viszek': *totilam* 'viszem'; *látsz*: *látod*, o. *wantlan*: *wantlen*, vog. *tote'in*: *totilan* stb. Nem folytatom, az egész ehhez hasonló. A kifejezés eszközei annyira különbözök, hogy közös eredetről szó sem lehet. Hát akkor semmit sem jelent az, hogy a három ugor nyelvre jellemző a kétféle ragozás? Ez csak

véletlen volna? Mint majd látni fogjuk, egyáltalában nem közömbös az igeragozás fejlődésére az a tény, hogy a három ugor nyelv ezt a rokon vonást tünteti föl. Ebből ugyanis arra lehet következtetni, hogy az ugor észjárás, gondolkodási alkat megkülönböztetendőnek érezte a határozott és a határozatlan — determinált és indeterminált — tárgyat. S a különleges gondolkodásnak ez a sajátja számos nyelvi fejlődésnek lett a rugója.

8. Az imént azt mondtuk, hogy ideiglenes munkahipotézisként elfogadjuk a fgr. összehasonlító nyelvészetnek az igeragozás szempontjából kialakított eredményeit. Ám ezeknek az eredményeknek a teherbírása meglehetősen korlátozott, pontosabban egyenlőtlen; közel sem olyan szilárdak, hogy minden aggály nélkül építeni lehessen rájuk anélkül, hogy teherbíró képességüket ellenőriznők. A nyelvhasznítás rendkívül kényes dolog, mereven alkalmazni az eljárásokat nem lehet, mert akkor előbb-utóbb összeütközésbe kerül egyik hipotézis a másikkal, egyik magyarázat a másikkal, melyek külön-külön kifogástalannak látszanak. (Ez persze más téren is megesik, annál gyakrabban, minél ingatagabb a talaj, minél több a spekuláció a magyarázatban.) Megint vegyünk egy igen egyszerű példát. Az egyes fgr. nyelvekben az egyes első szem. igei személyrag a következő láncolatot mutatja: m. *látom*, o. *wantlem*, vog. *tote'im*, votj. (ritka) *kulom* 'meghalok', z. (ritka) *-m*, cser. *kolem* 'meghalok', f. *menen*, lp. *manam* 'megyek'. Ezek mind fgr. **m*-re mennek vissza (a f. *-n* < **-m*), sőt minthogy az alapnyelvben úgyszólván minden szó magánhangzóra végződött, **m*-re. Önként kínálkozik az a magyarázat, hogy ez nem egyéb, mint a fgr. alapnyelvi 1. sz. személyes névmás, melynek ugyanezt az alakját lehet kikövetkeztetni a névmások egybevetéséből. Hogy a szem. rag névmásból fejlődött, azt az is megerősíti, hogy a 2. és a 3. sz. ugyancsak egyezik a megfelelő személyes névmásokkal. Azonfelül a józan logikus gondolkodás is ezt a magyarázatot támogatja: a személyrag az alany személyére mutat rá, tehát logikus, hogy az alany személyét kifejező névmás legyen az eredete. Ez az okoskodás teljesen korrekt, ellenvetést igazán nem lehet tenni ellene, szilárd. A további következtetés most már úgy szólna, hogy ennyi fgr. nyelv egybehangzó tanúsága azt jelenti, hogy ez a személyrag már a közös fgr. alapnyelvben kialakult volt, a névmások már e korban odatapadtak volt az igehez és átalakultak személyraggá. Ez is logikusnak látszik. De ha föltesszük, hogy a fgr. alapnyelvben már volt szilárd **látsms* típusú 1. sz. alak, akkor ennek ellentmond az a másik megállapítás, hogy a hangzóközi fgr. **-m-* a magyarban denazalizálódik és spirantizálódik, tehát β lesz belőle. Persze a dolgot lehet tovább csűrni-csavarni, csűrük is és csavarják is. Nem részletezem a dolgot, a megfelelő helyen úgyis boncolni fogjuk a kérdést, de minthogy a többi személyraggal kapcsolatban ugyanez a helyzet, a személyragok ilyen korai kialakulásának semmi valószínűsége nincs. Vajon tehát közömbös véletlen, hogy a legtöbb fgr. nyelvben ugyanaz a névmás szolgáltatta megközelítően ugyanazon funkciójú személyragunkat? Közel sem, de a tényt egészen más-képpen kell értékelni, közös csak az állítmány—alany szerkezet volt, melyből a személyragos igealak született. De erről majd a maga helyén.

9. Mindebből tehát az derül ki, hogy azt, amit a fgr. összehasonlító nyelvészet tanít az igeragozással kapcsolatban, minden egyes mozzanatában ellenőriznünk kell, hozzá kell igazítanunk ahhoz, ami a magyar nyelvtörténetből kétségtelen; mert sajnos, a fgr. nyelvészek közül sokan még ma is hajlan-

dók a magyar nyelvtörténetről lemondani, s a magyar nyelvet is oly módon vonni be a vizsgálódásba, mint pl. a cser.-t vagy a votj.-ot, melyeknek szinte csak jelenük van adatolva. Különben is minden gépies következtetés, ahol a rendszer látszik gondolkodni, nem pedig az ember, eleve gyanús; a tényeket be kell állítani nemcsak összefüggéseikbe, hanem a nyelv folyton változó, nyüzsgő életébe, s az adatot vagy a kikövetkeztethető formát csak mint az átalakulásoknak egy adott (esetleg meg sem adott, mert bizonytalan) pillanatában érvényes valamit szabad elfogadnunk, még akkor is, ha egyébként a következtetés kifogástalan. Meg fogjuk látni, hogy a fgr. összehasonlító nyelvészetnek igen sok megállapítását fenntartás nélkül elfogadhatónak fogjuk találni, egyet-mást esetleg másképpen magyarázva vagy értékelve valamely részletben, de lesznek olyan pontok is, ahol ellenkező álláspontot leszünk kénytelenek elfoglalni, persze kellő megokolással.

Persze, hiába szilárdítjuk meg a hidunk másik pillérét is, azért számos kérdésre adósak maradunk a felelettel: hogy melyik személyrag mikor alakult ki, mikor történt esetleges funkcióváltozása, az alakok kavargó harca mikor higgadt le, erre sokszor csak habozó, esetleg semmi választ nem adunk. Nem szabad elfeledni, hogy az ősmagyar nyelvtörténet egészen fiatal, s e kutatási terület az adattalanság miatt sikamlós talaj, ahol könnyű tévedni még nagy óvatossággal is, de azért a semminél már jóval többet tudunk, mint majd látni fogjuk: a hangtörténet bevonása, az alakok egybevetése, kronológiai viszonyuk vizsgálata nem megvetendő fogódzókat ad.

10. Ismét más területen vagyunk az előmagyar korban, melyben ige-
ragozásunk csíráit, egyes alaki elemeinek immáron megszilárdulását is meg-
állapíthatjuk. Itt, mint láttuk, még az előmagyar kor végének, az ugor és a
fgr. korszaknak eddigi megállapításait is át kell újra vizsgálnunk. Ebben azon-
ban mi is az összehasonlító módszer eredményeit vehetjük csak igénybe, csupán
igyekezünk a dolgokat nagyobb összefüggéseiben látni, és főleg fokozottan
érvényesíteni azt, ami a magyar nyelvfejlődésből szükségszerűen visszakövet-
keztethető. De az előmagyar kor kezdetei az idők végtelenébe vesznek, sok
tízezer évvel időszámításunk előtti időkbe. Itt természetesen még ügyefogyot-
tabbak vagyunk, mint a hozzánk közelebb álló adattalanságban, és még többet
kell sokszor nem is nyelvtudományi tanulságokkal, de egyéb meggondolá-
sokkal operálni. De józan ész, logika és az egyes nyelvekből visszakövetkeztet-
hető tények fognak segíteni, hogy valószínű eredményekre juthassunk. Például,
ha nem is föltétlen biztos, de legalábbis valószínű, hogy minél kezdetle-
gesebb vagy inkább szerkezetlenebb egy igealak, annál inkább származtatható
a legsötétebb előidőkből, főleg ha ez a föltevés összhangban van azzal a teóriá-
val, ami a nyelvek kezdetére, korai felépítésére vonatkozik, és semmi nyelvi
tény sem cáfolja. Pl. hogy a *vár*, *hall* típusú igealak igen ősi. Erről most többet
nem mondunk, hiszen hamarosan ennek részletesebb tárgyalására kerítünk
sort.

AZ ELŐMAGYAR KOR

1. Kétségtelennek látszik, hogy az igei szófaj már sokkal nemcsak a fgr., hanem az uráli kor előtt elvált a névszótól, ami persze nem akadályozta annak, hogy a nomen-verbum tövek ne lettek legyen nagy számúak, sem pedig annak, hogy a nominális állítmány ne lett legyen igen gyakori, talán sokáig uralkodó változat. Bár önmagában egyáltalában nem szükségszerű, hogy egy nyelv fejlődésének kezdetlegesebb fokán egyszerűbb legyen, mégis, ha visszamegyünk elméletben addig a korig, amikor az igei állítmány még nem élesen elválva a névszótól már előfordult, nagy valószínűséggel tehetjük fel, hogy a kialakuló mondat szerkezetlen volt olyan értelemben, hogy személyrag még nem mutatott rá az alanyra. Amikor a szómondatok összetapadásával kialakul fokozatosan a bipoláris mondat: *Fa. Tűz. > Fa tűz. 'A fa ég.'*, az alanyt nyilván sokáig semmi sem jelölte meg az igévé váló állítmányi helyzetű szón. A gyakorlatban az egyszerű helyzetben használt egyszerű mondatban az alanyt (3. sz.) vagy főnév képviselte, vagy (bármely személyben) a beszédhelyzet tisztázta, esetleg rámutatás helyettesítette, végül a személyes névmási alany minden kétségen felül világos kifejezésmódot tett lehetővé: *lát én, lát te, lát ő* magyarázó jelleggel utána vetett névmással. Minthogy a nyelvi hagyományok nagyon makacsak szoktak lenni, és a nyelv megőriz igen ősi alakokat (sokszor persze csak ritka csökevényképpen), eleve föltehetjük, hogy amennyiben az egyes fgr. nyelvek igeragozásukban megőriznek olyan alakokat, amelyekben semmi személyrag nincsen, illetve mai szemlélettel 0 fokú személyraggal vannak ellátva, ezek esetleg ennek az igen ősi kornak az emlékét őrzik. Nos, ilyen alakot számos fgr. nyelv igeragozása ismer, így a magyar *vár, tart, néz, üt* ilyen alakok, ilyen az o. (Š.) *mat 'ad', tajat 'bír', xanšat 'ír'* stb. (ezekben a -t- ugyan nem tartozik a tőhöz, hanem időjel); a vog. *toti 'visz', totas 'vitt'* stb., melyekben ugyancsak pusztán időjel van. Maga ez az egyezés talán még nem jogosítana föl arra, hogy ezek ősi maradvány voltát biztosra vegyük, de máris nagyon valószínűvé teszi ezt a gondolatot. Ha ehhez hozzá vesszük, hogy semmi olyan hangfejlődést nem ismerünk, amelynek következtében ezekben az alakokban egy esetleg egykor megvolt személyrag lemorzsolódott volna, föltevésünk még jobban megerősödik. Elképzelhető ellenvetés, hogy bár ősi a személyragtalan alak, ez már igen régen határozott személyre vonatkozott, és amellet lehettek más személyekben testes személyragok is. Ezzel szemben azonban könnyű a felelet. Nemcsak az igen ősi, a csiszolatlan kőkorszakig terjedő korban (vagy lehetett) az állítmány minden személyben személyragtalan, hanem még sokkal később is. Így a fgr., sőt az ugor korban, s részben az ősmagyar korban is általános típus volt a személyragtalan állítmány, amikor is az alany személyre személyes névmás mutathatót rá, úgy, ahogyan azt az imént említett-

tük. Hogy a személyragtalan forma csak idővel, esetleg nagyon későn állapodott meg a 3. személyre mutató funkcióban, arra éppen a magyar nyelvből hozhatunk föl számos példát. Itt csak néhányat említünk. Bár nyelvünkben a személyragtalan állítmány a 3. sz.-ű alanyra mutat rá, van példa arra is, hogy ez a 2. sz. alakja; így a *vagy*, *mégy* esetében nincsen személyrag, a felszólító módban a 3. sz. kap ragot, és a 2. sz. ragtalan: *várjon* : *várj*, *kérjen* : *kérj*. Van azonfelül nem egy jelünk arra, hogy a ragtalan igealak sokáig ingadozott a 2. és a 3. sz. között. Láttuk az 1138/1329: *Mawog*, 1174: *Numwog*-féle alakokban a *wog* = *vagy* nem 2., hanem 3. sz. Az ÓMS.: „Sydou myth thez turuentelen”-ben a *tész* 2. sz.-ű ragtalan alak (szemben egy 3. sz.-ű *teszen*-nel), viszont a *légy*, mely ma 2. sz., még 3. sz.: „ne *leg*, kegulm mogomnok” stb. Erre később még majd további példákat fogunk látni, sőt ez a megismerés segíteni fog arra, hogy egyes problémákat tisztázzunk.

Az eddig elmondottakból tehát nyugodtan levonhatjuk azt az eredményt, hogy 1. A személyragtalan igealak igen ősi maradvány, talán több tízezer éves, egyike a nyelvben megőrzött legnagyobb régiségeknek. — 2. A 3. személyű alany egyértelmű kifejezőjévé csak viszonylag későn, harcok, a személyragok viaskodása során vált. E viaskodásoknak még az ómagyar korban is van nyomuk, sőt egyes csökevényekben még ma is.

2. Az imént már megkockáztattuk azt a kijelentést, hogy nemcsak az ősi, paleolitikori nyelvben nem voltak még személyragok, hanem az alanyt rámutatás, beszédhelyzet helyettesítette, ha ez nem volt elegendő, főnévi vagy névmási alany (nem szabad azt hinni, hogy ez valami képtelenül primitív megoldás, hiszen pl. a mai angol nyelvben majdnem ez a helyzet: *I see, you see, we see, they see*, sőt a vulgáris beszélt nyelvben az egyes 3. sz.-ben sincs külön alak), hanem ez volt még a helyzet a fgr.—ugor alapnyelvben is. Ebben a kérdésben már erősen szemben állunk a fgr. nyelvészek zömével, akik a nyelvhasználat alapján azt vallják, hogy a fgr. alapnyelvben már volt kialakult személyragrendszer, mely a személyes névmásokból alakult ki. Láttuk hogy az egyes 1. sz.-ben a m. *-m* : o. *-m* : vog. *-m* : z. *-m* (kivételes) : votj. *-m* (ritka) : cser. *-m* : f. *-n* < **-m*, lp. *-m* < fgr. **m*. személyragot találunk; a 2. sz.-ben m. *-d*, *-t(ok)*, *-äk*, *-ök*) : cser. *-t* (*kalat* 'hallasz') : md. *-t* (*kulat* 'meghalsz') : f. *-t* (*menet*) nyilván fgr. **t*.; a 3. sz.-ben m. *-ja*, *-i* (*várja*, *kéri*) : o. (Š) *-te* (*pontate* 'leteszi') : vog. *-tā* (*totitā* 'viszi') < fgr. **s*. (Ennek a fejlődésnek a részleteit később tisztázni fogjuk, egyelőre itt csak egy alapgondolat bemutatásáról van szó.) Ezek nyilván megfelelnek a fgr. **m*., **t*., **s*. személyes névmásoknak: m. *mī*, o. *mā*, vog. *ām*, z. *me*, votj. *mon*, cser. *mān*, md. *mon*, f. *minā*, lp. *mon* | m. *te*, *ti*, cser. *tān*, md. *ton*, f. *sinā* < **tinā* | m. *ō*, o. *tou*, *lou*, vog. *taß*, md. *son*, f. *hān* < **sān*, csak azokat a nyelveket véve figyelembe, ahol ezek személyragok, de az itt megállapítottak érvényesek a többire is. Ott, ahol eltérés van, úgy vélik, hogy az idők során az egyes nyelvekben történhetek változások, ami valóban nem példátlan.

Az egyezések ilyen sora lehangolóan látszik. De csak látszik. Egy pillanatilag sem vonhatjuk kétségbe, hogy az említett példákban és nyelvekben valóban a mondott fgr. névmásokból fejlődött a személyrag. Ámde ez nem jelent annyit, hogy ez a személyrag már a fgr. alapnyelvben személyrag volt. Már előadásunk kezdetén említettük azt a tényt, hogy ha ezek a névmások már az alapnyelvben odatapadtak volna, akkor a névmások mássalhangzója hangzóközi helyzetbe került volna, tehát **vársm̄s*, **várst̄s*, **várss̄s* stb., ezek fejlődése

a zárhangok esetében spirantizálódás, és a réshang megmaradása lett volna az eredmény, tehát ősm. *vár β , *vár β szu, *vár β szu stb. Az ellenvetés ez ellen az érv ellen az, hogy e hangváltozások nem 100%-osak, és ilyen eltérő fejlődések nagyon is lehetségesek, melyek a zárhangok megmaradását, illetve a réshang eltűnését (!) idézték volna elő. Eltérő hangfejlődések valóban akadnak (rendszerint azonban magyarázni tudjuk őket, különben gyanúsak), ezt senki sem tagadja, de vajon nem meglepő, hogy éppen a személyragok esetében három egymástól független hang mindig az eltérő jelenséget mutatja? Ha pedig most hozzávesszük azt a kétségbevonhatatlan tényt, hogy ezek a hangok szabályosan olyan fejlődést mutatnak a magyarban, mint amit megszoktunk tőlük szókezdő helyzetben: $m > m-$; $t > t-$, $d-$; $s > \theta$, akkor csak a megismert igazság elleni tusakodásnak minősíthetjük azt a makacs kitartást, amely ezekben hangzóközi zárhangokat akar mindenáron látni, azaz ragaszkodik ahhoz, hogy e személyes névmási alanyok már a fgr. alapnyelvben hozzátapadtak a megelőző igéhez, azaz személyragokká váltak. Hozzávehetjük még azt is, hogy e személyragok fejlődése nem választható el a hasonló elemekből keletkezett birtokos személyragok történetétől. Ezek pedig újabb érvet szolgáltatnak ahhoz, hogy e személyragok még nem voltak személyragok a fgr. alapnyelvben, a szóhoz tapadásuk még nem történt meg, ugyanis pl. a magyarban a személyrag és a határozórag sorrendje *háza-m-ban*, a finnben azonban *talossa-ni*, ami világosan arra mutat, hogy a birtokos személyragok még nem forrtak össze a névszóval. Pedig a finn határozórag-rendszer jóval azután alakult ki, hogy az ugor nyelvek elváltak a nyugati fgr.-októl, az ugorban ugyanis nyoma sincsen olyan ragrendszernek, mint amit a finnből és a vele közelebbi rokonságban levő más fgr. nyelvekből ismerünk.

No de akkor vajon nem válik rejtélyessé, hogy miért van a sok egyezés, miért mutat egyes esetekben a fgr. nyelvek zöme, másokban talán kevesebb nyelv közös eredetre utalóan ugyanazon elemekből keletkezett személyragokat? A felelet igen egyszerű. Láttuk, hogy a személyre vonatkoztatást már igen ősi időben a névmási alany kitevésével tették félreérthetetlenné, s ezt a névmási alanyt mintegy magyarázatképpen, appozíciószerűen, nyomatékkal az állítmány után vetették: *vár, én, vár, te, vár, ő*. Ez a szerkesztésmód szokásos volt a fgr. alapnyelvben is, az ugor alapnyelvben is, sőt nyilván a már elszakadt magyar nyelv legkorábbi idejében. A kérdéses személyragok csak akkor tapadtak hozzá az igéhez, amikor a magyar spirantizálódás és a szókezdő *sz*-eltűnése megtörtént, vagy nagyon előrehaladott állapotban volt. Lehet, hogy a fgr. alapnyelv idejében már nem esett nyomaték az utánvetett alanyra, a használat gyakorisága ezt eltörölte, és így egyengette az útját annak, hogy ezek a névmások személyraggá váljanak. Lehet, de nem okvetlen biztos. Annyi kétségtelen, hogy a személyraggá válásnak előfeltétele a hangsúlytalaná, nyomatéktalaná válás. Az is lehetséges, hogy az ilyen *vár én* szerkesztésmód mellett élt *én vár* szerkesztésmód is, ebből azonban nem lett személyragos alak, talán éppen a névmás hangsúlytalanodása miatt, a fgr. nyelvekben ugyanis hangsúlytalan szótaggal nem kezdődik szó. (FOKOS: A névragozás történetéből: NyK. 58: 61 kk.)

A személyragozás tekintetében tehát a helyzet a fgr. és az ugor korban a következő volt. Személyragok még mindig nem voltak, hanem ha szükséges volt — és a gondolkodás fejlődésével a pontos kifejezés igénye is fejlődött —, az alanyt, főnevet vagy névmást kitétték, mégpedig úgy látszik, leggyakrabban az ősi kifejezésmód öröksége nyomán az ige után vetve, de

lehet, hogy ekkor már nyomatékositás nélkül, tehát a hangsúly gyöngülésével. Azaz a pusztá igető szolgált állítmányul. — Itt még azt is meg kell mondani, hogy viszont a személyes névmás nem különböztette meg az egyes és többes számot. Tehát *vár én* (**m*•), *vár te* (**t*•), *vár ő* (**s*•), *vár én* (**m*•), *vár te* (**t*•), *vár ő* (**s*•) volt a ragozási paradigma, illetve ennek egyik változata.

3. Igen nehéz kérdés annak a megállapítása, hogy a szám megkülönböztetés lehetősége is hiányzott-e. — Bizonyos, hogy nem, mert hiszen a fgr. alapnyelvben volt kétségtelenül közös többesjel, a *t*. Viszont az a körülmény, hogy pl. a magyarban ennek a *t*-nek semmi nyoma nincs, arra mutat, hogy a többes jelölés csak alkalmi volt, amikor félreérthetetlenül szükség volt rá. (Máskor nem, mint ahogy ma is egyes szám van pl. számnév után.) A többes jelölhető lehetett az alanyon is, az állítmányon is. Mint látni fogjuk, van a magyarban olyan személyrag, mely csupán a *-k* többesjel, tehát voltaképpen a személyragtalan korra jellemző (*láták, látnák, látok* [?], *látjuk* stb.). A *-k* eredetileg denominális nomen képző, tehát nyilván először a nominális állítmányon jelentkezett, s onnan ment át az igeire. Azonfelül a *-k* mint többesjel talán nem fgr. — Lehetséges, hogy tehát a pusztá igető (+ alany) mellett olykor volt pusztá igető + *k*• jel (+ alany) is, de itt nem látunk világosan. Ez a *-k* többesjel kérdése, amelynek nyomai vannak más fgr. nyelvekben is.

4. De nem ez volt a kizárólagos megoldás. Ha végigtekintünk a fgr. nyelveken, azt tapasztaljuk, hogy nincsen bennük, valamint az uráli nyelvekben sem olyan nyelvi elem, melynek az volna eredeti és egyetlen funkciója, hogy a cselekvés idejét megkülönböztesse. Ez érthető. A nyelvi anyagot az uráli és természetesen a finnugor vagy ugor ősnép az ősi időkből örökölte, s a kapott nyelvanyaggal kellett gazdálkodni. A paleolit korbeli ősembernek azonban időfogalma nemigen volt, ő csak a jelenben élt, s nem érezte szükségét annak, hogy megkülönböztessen elmúlt vagy eljövendő cselekvést a jelenben lefolyótól. Emlékezete úgyis fogyatékos, borongós volt, s csak a többször ismétlődő tapasztalatok rakódtak le benne, mint időtlen ismeretek. Ámde a gondolkodás fejlődésével derengeni kezd az idő fogalma, és az ember lassan szükségének érzi a jelen és a múlt bizonyos fokú szétválasztását. Ez valószínűleg először közvetítő módon történt. Tudjuk, hogy a fgr. (uráli) nyelveknek igen gazdag képzőrendszerük van, s ez nyilván igen ősi örökség, e képzőknek ugyanis legtöbbször egyéb funkcióját nem ismerjük (nem látunk bennük önálló szót, melyből keletkezhetek volna), s valószínűleg úgy alakultak, hogy az ősnép a szemantikai értékű tómorfémához valamely új elemet (mássalhangzót + magánhangzót) tett, s ezzel az alapjelentés valamiképpen megváltozott. Ezért úgyszólván minden mássalhangzó lehet képző az uráli nyelvekben, viszont a képzők poliszemantikusak, igen sokféle használhatók, voltaképpen csak azt jelölik, hogy az alapszó jelentése valamiképp módosult, de hogy miképp, az függ az alapszó jelentésétől, a beszédhelyzettől, az összefüggéstől stb. (Az alapszó fontosságára vö. -z: *feketéz, kötöz, szerez, cicáz* stb., stb.) A hosszú-hosszú használat során aztán bizonyos képzők egy-egy fő szemantikai értékű árnyalatban állapodtak meg (ami nem zárta ki még egyéb használatukat). Így egyes képzők gyakorító, mások mozzanatos jelentésmódosító szerepben állandósultak. Ezek azonban a cselekvés aspektusának: folyamatos vagy pillanatnyi, egyszeri voltának megjelenésére, azaz a folyamatos és beálló cselekvés kifejezésére váltak alkalmassá. Ámde a cselekvés minősége és ideje között bizonyos össze-

függés van. A folyamatos cselekvés önmagában jelen idő, hiszen a cselekvésnek még nincsen vége. A mozzanatos viszont, amint kimondtam, már megtörtént, már a múlté. Így könnyen megeshetett, hogy igen ősi időben, amikor az időkülönbség kifejezésének a szükségét már érezték, de erre még nem volt eszköz, volt viszont a cselekvés folyamatosságának és pillanatnyiségének elválasztására, akkor a folyamatosságot kifejező képzőt a jelen idő jeléül is érezték, a mozzanatoságot kifejezőt viszont a múlt idejéül. Ha tehát egy igét az alapjelentése a mozzanatos jellegűek közé sorolt, ennek a pusztá töve már múlt idő volt, viszont ha ehhez jelen időt akartak szerkeszteni, az igét át kellett alakítani folyamatossá, azaz egy gyakorító képzőt kellett hozzátenni (GYÖRKE: NyK. 51: 54 kk.). Ha ilyesmi valaha volt, akkor ennek nyilván nyomának kell lennie a mai fgr., illetve szamojéd nyelvekben, legalább csökevényeiben. És valóban találunk ilyet. Hogy csak néhány példát említsek, a déli o. nyelvjáráásokban a pusztá igető a múlt idő kifejezésére szolgál, pl. o. *pan-*: *panem*, *panen*, *panet* 'letettem, letettél, letett' stb., ellenben a jelen időben *-t* > *-d* gyakorító képzőt (< ösosztj. *-l*) kap, tehát *pandem*, *panden*, *pandet* 'leteszem, leteszed, leteszi' stb. Egyébként az északi o.-ban is a jelen időben ott találjuk az *-l* gyakorító képzőt, mint időjelet. — De példa van erre a magyarban is. A *lón*, *tón*, *vón* stb. múlt idejű igealakokban csak a *lëü-*, *tëü-*, *vëü-* tövet és az *-n* személyragot találjuk, ellenben semmi sem jelzi az időt. Ezzel szemben ezeknek az igéknek a jelen ideje *-sz* gyakorító képző eredetű időjelet hord: *lész*, *tész*, *vész* stb. — Hogy ez a jelenség igen ősi, hogy tehát a fent említett példák valóban megőrzött kövületek, azt bizonyítják a szamojéd nyelvek, pl. a jurák-szamojédban *juou* 'elvesztettem': *juopiu* 'elvesztek', *nöhöm* 'megizzadtam': *nöhambidm* 'izzadok' stb. stb., ezek a *pi*, *mbi* stb. jelenidő-jelek eredetileg igeképzők, mégpedig gyakorítók. Az ellenkezőjére is van példa, hogy gyakorító alapjelentésű igék mozzanatos képzővel fejezik ki a múltjukat, pusztá tövük viszont jelen idő (mint most pl. a legtöbb magyar igető), így OP. *jilem* 'élek', *jilemanz* 'éltem'. Ne lepj meg senkit, hogy a főt említett magyar példában a pusztá igetőnek semmiképpen sincsen mozzanatos jellege, s a déli osztjákban meg éppen teljesen általánosult ez a képzésmód: pusztá igető = múlt idő, gyakorító képzős tő = jelen idő. Az eredeti kettősség igen ősi, s ennek már a szamojéd nyelvekben is inkább csak maradványai vannak. Az évek tízezrei alatt az eredeti kettősség elhomályosodott, csak az eszközök és a funkciók, immár időjelölő funkciók, maradtak fenn, az elindító ok már régen ködbe veszett.

5. Mindezek alapján, most már a magyar nyelv szempontjából nézve a dolgot, illetve azt vizsgálva, hogy az ugor tájnyelvnek magyar nyelvjárásában hogyan állottak a dolgok, ki kell egészítenünk az imént mondottakat. Azt mondtuk ugyanis, hogy: 1. Személyragozás nem volt, ellenben az alany személyére mutató névmást mind gyakrabban kitétték, sőt ez esetleg már nyomatékát is elvesztette. — 2. Talán már a többszt jelölték az igei állítmányon a nominális állítmányból kölcsönvett *-k* (< **-kk*.) kollektív képző segítségével. Ámde ez a 2. pont nagyon bizonytalan, hiszen a *-k* csak a magyarban lett általános többesjelle. — 3. Ehhez most hozzátesszük, hogy nemcsak a pusztá igető volt használatos (személyrag nélkül), hanem a jelen időben volt igető + gyakorító képzős jelenidő-tő, mely után természetesen a névmási alany szükség esetén ugyancsak kitehető volt. Mégpedig a magyar nyelv alapján két ilyen gyakorító képzőből lett jelenidő-jelet következtethetünk ki, melyek az ugor korban, de

bizonyára a fgr. korban és még sokkal régebben szolgáltak a folyamatosságon át, a jelen idő kifejezésére. Ezek a fgr. (uráli) *-s* és a fgr. (uráli) *-l* gyakorító képzők. (A képzőkre magukra l. NYH.; LEHTISALO: MSFOu. 72: 221 stb.; GYÖRKE, Wortbild. 25, MelichEml. 99; BÁRCZI, TihAl.; BARTHA K., Szóképz. stb.) Az *-sz*-re az említett *sz*-szel bővülő *v*-töví igék szolgáltának eléggé bőséges példatárt (de egyéb fontos nyomai is vannak), míg az *-l*-nek csak a *-lak*, *-lek* személyragban keressük a nyomát. Hogy azonban ebben valóban az *-l* gyakorító képző rejtőzhetik, illetve, hogy az *-l* gyakorító képző is szolgált jelenidő-jelként, arra valószínűsítő bizonyíték az osztják *-l* gyakorító képző eredetű jelenidő-jel, pl. *wānt* 'lát': *wāntlem*, *-en*, *-eli* (a déli o.-ban az *l > t* változás következtében találunk *t-t*). Persze eredetileg alkalmasint bármely gyakorító képző szolgálhatott így jelenidő-jelként, emlékezzünk csak arra, hogy a szamojédiban egészen más képzőket találtunk ebben a funkcióban, de a magyaron át csak ezt a kettőt tudjuk valószínűsíteni. Nyilvánvaló amúgy is, hogy e meghatározott és jól körülírt, immár nem képzői, hanem jelfunkcióban csak egyes képzők vagy képző állapotodott meg.

6. Tehát a fgr.—ugor korban, illetőleg a magyar nyelv külön életének a küszöbén nyelvünkben a következő típusú jelen idejű személyragozás hoz jutottunk el eddig:

1. *várx* (*én, te, ő*) (esetleg *várok* [*én, te, ő*])
2. *várssz* (*én, te, ő* stb.)
3. *vársls* (*én, te, ő* stb.)

Ámde föltehetőleg az ugor kor végére, de nyilván már jóval előbb a múlt időnek közel sem egyetlen kifejező lehetősége volt az egyszerű, képzőtlen alak. Sőt, csaknem bizonyos, hogy ez ekkor már csak egyes igékre szorítkozhatott, hiszen, mint láttuk, a pusztá igető túlnyomóan a jelen idő kifejezője volt, illetve maradt, s a gyakorító képzős megoldás, mint jelenidő-jel közel sem volt általános. Azt ma már nem tudjuk földeríteni, hogy csak azokban az igékben volt-e jelenidő-jel, amelyekben a múlt idő jeltelen volt, de ezt nem tartjuk valószínűnek. A jeltelen múlt idő nyilván ritka volt, a jelenben azonban egymás mellett állhattak a pusztá igető meg a jelenidő-jeles alakok. Tehát ugyanaz az ember mondhatta egyszer *várx én*, egyszer meg *várssz én* jelentéskülönbség nélkül, sőt esetleg *vársls én* alakot is használt, jóval ritkábban. Ez nemcsak szeszélyes föltevés, ingyen hipotézis, hanem jó okunk van rá így képzelnünk el a helyzetet, ugyanis az *-sz* később — más funkcióban ugyan, de — elterjedt az igék legnagyobb részében, mégpedig a jelenidő-jel fejleményeként, ami nehezen volna elképzelhető, ha csak néhány olyan ige mellett élt volna, melyeknek múlt idejében nincsen időjel (ilyen ige, mint tudjuk, alig van).

Mindez arra mutat, hogy a jelen meg a múlt időnek ez a megkülönböztetési lehetősége nem vált általánossá, az *-sz* elterjedtsége ellenére sem oldotta meg az idő megkülönböztetésének égető kérdését, mert a hagyomány föntartotta a pusztá tövet a jelen idő kifejezésére is, s a múlt idő ilyen megkülönböztetése szükségszerűen elsorvadt. A nyelvnek tehát más lehetőségek után kellett nézni. S a nyelv ilyen esetekben kissé hasonló a természethez, mely burjánozva produkál sokkal több megoldást, mint amire szükség van, hogy aztán a fejlődés során gazdaságos kiválasztódás jöjjön létre. Így történt, bizonyos szerényebb fokon, itt is.

7. Mint láttuk, idő megkülönböztetésre ősi eszközöket nem örökölt a nyelv. Rendkívül gazdag volt azonban a képzőtára, s ezen belül igen sok képzőelem szűkült le deverbális nomenképző használatra, azaz igenévképzőnek. Ámde az igenévképző ezen a viszonylag szűkebb funkcion belül még mindig erősen poliszemantikus volt. Egy-egy fgr. igenévképző jelenthette, s gyakran ma is jelentheti — esetenként, a helyzettől és a mondatbeli összefüggéstől függően — a cselekvőt, a cselekvés elszenvedőjét, és magát a cselekvést, hogy csak a főbb árnyalatokat említsük. Ennek még a mai fgr. nyelvekben is számos nyomát látjuk, pl. az o. *-ta*, *-ti*, *-ta* lehet főnévi és lehet melléknévi igenév, magyar megfelelője jelentheti a cselekvést magát, illetve eredményét: *lét*, *élet*, *bűnbánat*, a cselekvést elszenvedőt: „a megvert kutya”, és magát a cselekvőt: „várt leány várat nyer”, „tanult ember”, főleg intranszitiv igékben: „fáradt ló”. Ma már persze az igenevek egy állandó funkcióban megállapodtak, de azért még mindig fölismerhető bennük az eredeti poliszemantika, pl. az *-ó*, *-ő* igenév köztudomásúlag a cselekvőt jelenti (alkalmi vagy szokásos cselekvőt): *író*, *favágó*, *beszélő* stb., de nem egy esetben jelenti még a cselekvés tárgyát (elszenvedőjét): *eladó ló*, *eladó lány*, múltban: *haló poraiban*, jelentheti magát a cselekvést: *esküvő*, sőt a cselekvés valamely körülményét: *hálószoba*, *aratóidő*, *válóok* stb. E poliszemantizmusnak a nyomát minden igenévképzőnkkel kapcsolatban megállapíthatjuk.

Nos, az igenévképzők nagy gazdagsága és eredeti bőséges poliszemantizmus a módot adott további megkülönböztetésekre. Az egymással szemben álló, vagy ha úgy tetszik, egymás mellett élő igenévképzők jelentés-megkülönböztetésre, funkció-leszűkítésre törekedtek (ez különben végig képzőink történetének jellemző vonása, és érthető: a szabatos kifejezés igényét szolgálja). Másrészt az igenevek igen alkalmasak voltak állítmányi használatra, hiszen az örökölt, hagyományos kifejezőmód volt a nominális mondat, melynek egy igenév mindig lehet állítmánya. Ilyen fejlődésre majd fogunk találni példát a magyar nyelv külön életében is, de nem ismeretlen ez nemcsak más fgr. nyelvekben, de más nyelvcsaládok tagjai közt sem, pl. a latin szenvedő deponens többes 2. sz.-nek *-mini* személyragja nem egyéb, mint a görög *-menos* participiumképző többes *-menoi* megfelelője. Érthető tehát, hogy egyes igenévképzőkhöz időfogalom kapcsolódott. Így, van egy elterjedt finnugor igenévképző, a *i*, ez van meg a magyar *lenge*, *pörge*, *fürge* stb.-féle melléknevekben is, s ez a f. *-ja* névszóképző: *luoja* 'teremtő', *opettaja* 'tanító' stb. Már e példákban is föltűnhet bizonyos időkifejezési lehetőség, pl. az *opettaja* szokásos cselekvést fejez ki, ezt folyamatosan űzi a tanító, tehát jelen jellegű, a *luoja* azonban általános használatban az, aki teremtett, tehát múlt cselekvés végzője. Előfordul ez az igenévképző a már említett finnen kívül a lp.-ban: *vadde* 'ad': *vaddē* 'adó', *menne* -: *mennej* 'menő'; md.-ban: *anams* 'koldulni': *anaj* 'koldus'; *vidz* 'öriz': *vidziš* 'pásztor' (összetett képző, mint a m. *-ás*, *-és*); votj. *ju* 'szik': *juiš* 'ivó'; továbbá szamojéd nyelvekben, pl. jur. *tale* 'lop': *talej* 'tolvaj' stb. Ámde ugyanez az igenévképző nyilván már a fgr. alapnyelv idejében múlt idejű igealakokat alkotott, mint annak a nyoma a nyugati fgr. nyelvek mindegyikében és az ugor nyelvek közül a magyarban kétségbevonhatatlanul megvan. Így m. *vára*, *kére* (a hangtani alakulásról, mely túlnyomórészt problémátlan, később fogunk beszélni, minthogy ez később alakult ki), lp. *männä* 'megy': *mändi* 'ment'; f. *sano* 'mond': *sanoi* 'mondott'; md. *pelē* 'fél': *pelē-n* 'féltem'; cser. *man* 'mond': *manə* 'mondott'; z. *ker* 'csinál': *keri-s* 'csinált'; votj. *kar* 'csinál': *kari-z* 'csinált'; szam. jur. *tana-u* 'lépni':

tanaj 'mászott'. Azt könnyű bizonyítani, hogy ezek az igenevek eredetileg nemcsak múlt idejű cselekvésre vagy cselekvőre vonatkoztak, mert a polyszemiának számos nyoma van ma is a fgr. nyelvekben. Így magában a magyarban pl. *lengé* mint mn. annyi mint 'ami leng' és mint igealak 'a múltban lengett'; cser. *tolšo* 'jövő' és 'jött'; md. *kuli* 'haldokló' és 'halott'; észt *mineva* 'menő, induló' és 'múlt'; f. *opettaja* ~ *luoja* stb. E kettősségnek a nyoma még az is, hogy a szam. jur.-ban az imént említett múltidő-jel mellett a *j* lehet jelenidő-jel is, pl. *jāma-u* 'betegnek lenni': *jāmaj-ū* 'beteg vagyok'. E makacs ősi maradványok ellenére alig maradhat kétség arról, hogy már a fgr. korban a nevezett igenévképző mindinkább a múlt cselekvés, illetve a múlt cselekvő funkciójában vált jellegzetessé, noha mint láttuk, a hagyományos polyszematika nem szűnt meg egészen. A számos fgr. nyelv egybehangzó tanúsága szerint azonban ez a múlt idejű árnyalatú igenév jellegzetesen múlt idejű állítmányként volt igen sűrűen használatos.

Kérdés, miért nem magyarázzuk itt is azzal a dolgokat, hogy a fgr. korban még csak az igenévnek volt a főjelentése múlt idejű, de igealakká csak azután vált a különféle fgr. nyelvekben, tehát a személyragokhoz hasonló módon. 1. A fgr. ősnépnek már föltétlenül szüksége volt a múlt megkülönböztetésére, s mint láttuk, erre a pusztá igetővel való kifejezés teljesen elégtelen volt. 2. A magyarban az *-a, -e* mn.-képző (← igenévképző), akárcsak a finn *-ja, -jä*, túlnyomólag jelen idejű cselekvőre vonatkozik (bár nem kivétel nélkül: *hulla*), viszont az igenévből keletkezett verbum finitum alakok mindig múlt idejűek, akárcsak a többi fgr. nyelvben (az obi-ugorokban más megoldás van). Ám ha a két egymástól legtávolabb eső fgr. nyelvben ugyanaz a megoldás található, és semmi okunk sincs, hogy ilyen nem magától értődő fejlődést későbbi időre tegyünk, akkor elfogadhatjuk, hogy az alapnyelvben már ez az igenév névszói állítmányképpen a múlt egyik és talán legáltalánosabb kifejezőjévé vált. Azért egyik, mert más fgr. nyelvekben más megoldások is vannak, ritkábban, így, mint láttuk, a pusztá igető, továbbá valamilyen képző segítségével kifejezett múlt.

8. Kérdés mármost, hogy ennek a nominális jellegű múlt idejű állítmánynak a személyekre vonatkoztatása hogyan történt. Nos, ugyanúgy, mint a fentebb tárgyalt jelen idejű változatok esetében. Szükség szerint az állítmány után vetették a névmási alanyt, tehát pl. *vára én, te, ő*-féleképpen. Ezek az alakok a fgr. igenevek polyszematizmusa miatt többféleképpen értelmezhetők, vagy úgy, hogy *én váró* (vagyok a múltban), *te váró, ő váró*, vagy pedig az *én várásom* (a múltban), *a te várásod, az ő várása*. E kétféle értelmezés között ma már dönteni teljesen lehetetlen, mind a kettő nagyon is elképzelhető és védhető. A legvalószínűbb, hogy a kétféle értelem keveredett, azonosult. A fontos csak az, hogy ilyen módon a nominális állítmányból, az igenévből megteremtődött egy olyan múlt idő alapja, mely aztán a személyragok végleges fölvétele után már nem nominális, hanem merőben verbális jellegű állítmánnyá változhatott.

9. A jövő idő kifejezése nem adhat gondot. Mindmáig, és a legtöbb fgr. nyelvben a jövő idő legáltalánosabb kifejezőmódja a jelen idő használata. A beszédhelyzet, szükség szerint egy időhatározó kifogástalanul megmutatja a jövőt. Amennyiben egy nyelvben, mint a magyarban a jövőnek más kifejezőmódjai vannak, ezek később keletkeztek.

10. Mint említettük azonban, amikor egy nyelvnek a gondolkodás fejlődésével szüksége van merőben új eszközök kifejlesztésére, erre több irányból is megindul a folyamat, illetve párhuzamosan több változat is kifejlődik, melyek közül aztán a fejlődés a legtöbbit elenyésztí, mint fölöslegeset, illetőleg külön funkcióra foglalja le. Így, bár az eddgiekből az látszik, hogy a fgr. alapnyelvben már volt eszköz a jelen, a múlt, sőt — bizonyos puritánsággal — a jövő kifejezésére, s a jelenére nem is egy, mégis megindultak új fejlődések is. Ebben jelentékeny része van annak a hagyománynak, mely e nyelvekben kedvelte a nominális állítmányokat, s ezeket ügyesen ki tudta használni hiányzó, de szükségessé vált alakok alkotására. Ezt láttuk az imént a múlt idejű cselekvés kifejezési eszközének megteremtésében. Ezzel párhuzamosan azonban más igeelvek is sűrűn szerepeltek állítmányként, s mintegy lehetőséget adtak arra, hogy az igeragozás későbbi fejlődésébe ezek is beleszóljanak, új igeidők kibontakozásához teremtve meg a kellő alapot. Ha csak azokat vesszük figyelembe, amelyek a későbbi magyar igeragozási rendszerben szerephez jutottak, akkor is számot kell vetnünk még két igenévképzőnek ilyen irányú eltolódásával, illetve két igenévnél állítmányi használatban való gyakoriságával. Ezek a fgr. *-n. igenévképző és a fgr. *-k. igenévképző.

11. A fgr. *-n. igenévképző általános a fgr. nyelvekben, így m. *vaygon*, *haszon*, *bizony* stb., ide tartozik a főnévi igenév -ni képzőjének -n-je is, o. *lēþ-lēm* 'beleférek': *lēþnā* 'férő'; vog. *mul-* 'elmúlik': *mulnā* 'elmúlás'; z. *vur-varr*: *vurnj* 'varrni'; votj. *tod-* 'tud': *todjnj* 'tudni'; cser. *kol-* 'meghal': *kolen* 'meghalva'; md. *kažems* 'ajándékoz': *kažne* 'ajándék'; JurSzam. *jābi-dm* 'inni': *jābiena* 'ittas' stb. Ugyanez az igenévképző több fgr. nyelvben előfordul az igeragozásban is, mint személyrag, illetőleg időjel. Így m. *vaygon*, *megyen*, nyj. *hín*, *rín* stb., *lōn*, *tōn* stb.; z. *em* 'vagyok' vagy 'van' és 'meglevő'; votj. *van* 'van' és 'meglevő'; f. *on* 'van'; JurSzam. *jābsau* 'sütni': *jābsanādm* 'sütők' stb. mint időjel.

A ma ránk maradt adatokból nem könnyű megállapítani, hogy milyen volt a gyakorisága és pontosabb funkciója ennek az igei toldalékká vált nomenképzőnek, ugyanis ma, mint láttuk, mindenütt csak gyér csökevényei vannak. A magyarban ugyan biztos jelét találjuk annak is, hogy valamikor ez sokkal elterjedtebb volt, mintsem amire mai gyér nyomaiból következtetni lehet. Így nemcsak arra hivatkozhatunk, hogy a felszólító mód alanyi egyes 3. sz.-ben ma is ez az általános személyrag (*adjon*), hanem arra is, hogy a jelentő mód jelen idő többes 3. sz. -*nak*, -*nek* ragban az -*n* ugyancsak ennek a folytatása, tehát valamikor az egyes számban ilyen -*n* gyakori volt, s belőle általánosulhatott a -*k* többesjellel a többes 3. sz. rag. Ámde ez nem dönti el azt a kérdést, ami minket érdekel, hogy mi volt ez az -*n*: időjel? személyrag? A fgr. nyelvekben általában csak személyrag szerepben található, kivétel a z. *em*, melyben időjel, de oly ritka, hogy ebből nagyon általános következtetéseket levonni nemigen lehet. Időjel azonkívül a szamojédban: mint láttuk, a jelen idő jele. Ezzel szemben a magyarban előfordul ugyanez a toldalék, mint múlt idejű személyrag, mégpedig az időjeltelen *lōn*, *tōn*, *vōn* típusokban. Nehézséget okoz az is, hogy a szam. időjel -*n* fölfogható uráli *-*n*. mozzanatos képzőnek is, hiszen az *-*n* a polizémia idején éppúgy lehetett gyakorító, mint mozzanatos, sőt éppen a szamojédban nem is egy nyelvben gyakorító képzőként szerepel egy -*n* (jurák és tavgi, GYÖRKE: Wortbildung. 49). A kérdést eldönteni valóban nem lehet még csak megközelítő bizonyossággal sem. Mégis, úgy véljük,

hogy a legjobban a következő föltevés illik bele a fgr. igeragozásról alkotott képbe. Az uráli vagy csak a fgr. nyelvben az *-n* képzős igenevek használatosak voltak jelen idejű alakok kifejezésére, úgy látszik azonban, hogy ezeket az igeneveket alig használták más személyben, mint a 3.-ban. Az *-n* tehát a fgr. alapszólító alakok szerepét töltötte be, másrészt azonban egyszerűsége is kialakulóban volt. Ez volna tehát a fgr. személyragrendszernek az első jelentkezése, illetve első eleme. Arra, hogy ez valóban a 3. sz.-re volt jellemző, talán föl lehet hozni azt a tényt, hogy amikor a magyar nyelv személyragrendszere kialakult, általában a \emptyset fokú személyrag vált a 3. sz. jelölőjévé, de ahol ez összeütközésbe került az *-n* ragos alakokkal, a \emptyset ragos kénytelen volt a 2. sz.-re visszahúzódnival (vö. *vagy: vagyon, mégy: megyen, tész: teszen, adj: adjon* stb.), annyira szilárd volt már az *-n*-nek a helyzete a 3. sz.-ben, hogy vagy eltűnt, vagy megmaradt e funkciójában, de más személyre nem ment át.

12. A fgr. **-k*. igenévképző is eléggé általános, így m. 997 e. /1109: *σαυτάγ*, 1055: *meneh, azah* stb.; o. *ἰαυ'ἄρ* 'csavar': *ἰαυ'ρέχ* 'ferde'; vog. *pūγ* 'fog': *pūyi* 'fogó'; cser. *šer* 'kefél, fésül': *šerya* 'fésű'; f. *sito* 'köt': *side* (< **sidek*, vö. nyj. *siek*) 'kötelék'; lp. *čälle* 'ír': *čala* gen. *čállaka* 'írás, levél'. Ez az igenév szintén előfordul mint igeragozási elem. Így ez van meg a magyar felszólító mód jelében: a *várj, kérj* *j*-jében, mint ezt majd a maga helyén ki fogjuk fejteni, de ez van meg a *kérők, várók, kérnők, várnók* tárgyas alakokban is, továbbá a vogulban a jelen idő jele: *min* 'megy': *minèym, mineyn, mini* stb.; md. *pala* 'csókol' moksa m. egyes 3. sz. *palaj*, többes 3. sz. *palaxt*; f. *kuolemme, elämme* < **kuolekme, *eläkme*. Mindezekből az adatokból azt a következtetést lehet levonni, hogy a **-k*. igenévképző a jelen időnek a jelévé vált, hiszen ilyen minőségben általános a vogulban, jelentkezik a md.-ban és a f.-ben, valamint a magyarban, noha ez utóbbi nyelvben ugyanez lehet múltidő-jel is, arra figyelmeztetve, hogy ezeknek az elemeknek az értékében volt mindig bizonyos fokú ingadozás, ami az eredeti poliszemantizmusnak természetes velejárója. Különben ezzel a formánssal, a *-k*-val azonnal fogunk találkozni.

Mind ez ideig a jelentő módú alakokról volt szó, s ezekben is már meglehetősen tarkaságot találunk, ami világos jele annak, hogy a kialakulás egy korai stádiumát vizsgáltuk, amikor a nyelvnek új követelményekkel kell szembenéznie, új követelményeknek eleget tennie, s ezt a feladatot párhuzamos próbálkozásokkal igyekszik megoldani.

13. Kérdés, hogy a kijelentő módon kívül volt-e más mód a fgr. alapszólító alakokban.

A felszólítás kétségtelenül a legősibb nyelvi funkciók közé tartozik, talán ősi, mint az egyszerű közlés, de semmi esetre sem fiatalabb annál. Tehát a nyelv legkorábbi hajnalán már ki kellett fejezni a parancsot vagy felszólítást, utasítást stb. Erre azonban nem volt okvetlen külön nyelvi elemre szükség. A pusztán igei nyomatékosított ejtésben kétségtelenül parancs hangulatát kelti, és alkalmas a parancs kifejezésére. Nyilván ez volt az eredeti alak is. Tehát a felszólító mód eredetileg kijelentő mód, nyomatékkal ejtve. Ámde, mint láttuk, a kijelentő mód jelen idejében a különféle alakulatok következtében igen nagy és fölösleges formagazdagság állt elő. Elméletben

persze mindezek a jelen idejű alakok nyomatékkal ejtve, alkalmasak voltak a parancs közlésére. Úgy látszik azonban, hogy már az uráli korban a *-k• képzős igenevekből alakult jelentő mód jelen idő volt a leghasználatosabb a felszólító funkcióban, minthogy a JurSzam.-ban -hu, -hi, a tavgiban -ku, -gu, a jensiszejiben -ku, -hu, -ggu a felszólító módjel, ami kétségtelenül egy ilyen k elemet rejt. Hogy a fgr. korban is ez az igealak volt használatos a felszólításra — persze valószínűleg mások is, de ez leggyakrabban —, arra mutat a magyar -j, mely egy fgr. *-k folytatása (hogy miképpen, azt majd később fogjuk részletesen tárgyalni, mert maga ez a hangtani folyamat erősen az ősmagyar kor eseményei közé tartozik), md. pala- 'csókol': palak 'csókolj', kulā- 'meghal': kulāk 'halj meg'; f. lyō- 'üt': lyō 'üss' ~ nyj. lüök, anta- 'ad': anna 'adj' ~ nyj. annak (hol a gyenge fok is mutatja a mássalhangzó eltűnését); lp. S. kulla- 'hall': kulā 'hallj', N. niellä- 'nyel': niēla 'nyelj' stb.

Az ezekből kihámozható helyzet a következő. A fgr. alapnyelvben nyilván minden jelentő módú alak szolgálhatott felszólító módúnak is, de már erősen megkezdődött a megoszlás, minthogy sok alak volt e két élesen elkülönülő funkcióra, a *-k• igenévképzős jelen mindinkább a felszólító funkcióra korlátozódott, legalábbis számos nyelvjárásban. Nem volt ez általános, hiszen ugyane képzős alak a vogulban csak jelentő módú, és más nyelvekben is találjuk nyomát olykor, mint a finnben a felszólító funkció mellett a jelentő módban is. Más nyelvekben viszont más megoldások kerekedtek fölül, s mint majd látni fogjuk, a magyarban is elég jó okkal föltehetjük, hogy a -k• jeles felszólító mód mellett élt még az ősi jeltelen, csak nyomatékkal kifejezett felszólítás. Hogy ennek a felszólítómód-jelnek mi volt a hangtani fejlődése — ami nem sima dolog —, azt majd részletesen meg fogjuk tárgyalni.

14. Ha egyéb közös, a fgr. vagy az ugor alapnyelvre visszavezethető módjelek után kutatunk, akkor föltűnik a mozzanatos -n• képzőnek számos fgr. nyelvben valami különleges árnyalatban való használata. Így a magyarban a várnek, várnál, várna, illetve várnam, várnađ, várnađ stb.-ben ott találunk egy ilyen n elemet, az osztjákban is van valami hasonló, így man- 'megy': mānānem, -nēn, -nə (az η < nγ) 'mennék' stb.; vog. min- 'megy': minnēm, -ēn, -i 'mennék' stb.; cser. kod- 'hagyni': kodōnem, -et, eža 'hagyni szeretnék vagy akarok'; f. ui- 'úszik': uinen, -net, -nee 'úszhatok, úszni tudok vagy bírok'. — Mire lehet ebből következtetni? A három ugor nyelvben az -n mindig feltételes módban szerepel (noha pl. az osztjákban a feltételességnek más kifejezése is van), ez az egyezés, mely elüt viszont a többi fgr. nyelvtől, arra mutat, hogy az ugor egység idején a feltételes módnak már megvolt az -n kitevője, azaz az uráli *-n• mozzanatos képző már az ugor nyelvekben a feltételesség árnyalatát fejezte ki. A fgr. korban, tehát ezt megelőzőleg is azonban az *-n• mozzanatos képzőnek már kifejlődött egy olyan új árnyalata, melyből a feltételesség is magyarázható, ti. a bizonytalanság kifejezőjévé vált, a határozott, megállapítható cselekvés helyett valami esetlegességet, lehetőséget fejezett ki. Innen a f. potenciális, a cser. deziderativus és a három ugor nyelvnek a feltételessége tökéletesen érthető.

Igen ám, de a magyarban a feltételes módnak nem -n a jele (hacsak Antalnak teljesen képtelen és végig nem gondolt okoskodását nem fogadjuk el), hanem -ná, -né. Kétségtelen, hogy ebben nem pusztá -n képző, illetőleg módjel van, hanem valamivel több. Hogy ez a valami micsoda, arra könnyen rájöhethünk. Hasonlítsuk össze:

<i>várék</i>	<i>várám</i>	<i>várnék</i>	<i>várnám</i>
<i>várál</i>	<i>várád</i>	<i>várnál</i>	<i>várnád</i>
<i>vára</i>	<i>vará</i>	<i>várna</i>	<i>várná</i>
<i>váránk</i>	<i>várok</i>	<i>várnánk</i>	<i>várnók stb.</i>

A párhuzam tökéletes. Hangtanilag ugyan még nem fejtettük ki, de mindnyájunk előtt ismeretes, hogy az elbeszélő múlt *-á, -é* jele a tővégi magánhangzó + a *i* igenévképzővel alkotott *i* utótagú kettőshangzó szabályos fejleménye. Kétségtelen tehát, hogy a magyar feltételes módban is a feltételesség tulajdonképpeni hordozója, az *-n* képző → módjel + az elbeszélő múlt időjele (< igenévképző) társul hozzá. Ezzel kapcsolatban azonban két kérdés bukkan fel. Az elbeszélő múlt *-á, -é* időjele határozottan, s mint kifejtettük, már a fgr. alapnyelv idejétől múltidő-jel, viszont a magyar *-ná, -né* feltételes jelen idejű. E kérdésre kifogástalan magyarázatot nem tudunk adni, csupán megállapíthatjuk, hogy ez számos, egymástól genetikailag, de egyébként is független nyelvben így van. Pl. a latinban a feltételes mód *amarem* stb. praeteritum alak, múlt idejű, egyszersmind a felszólító módnak a múlt ideje. A román nyelvekben ez az igealak eltűnt, helyette teljesen újak keletkeztek, de ugyancsak múlt idejű alakokkal, a fr. *j'aimeais*, az olasz *amerei*, a spanyol *amaria* mind egy latin *amare habebam*, tehát ugyancsak praeteritum alak továbbélése. De ugyanígy van ez a germán nyelvekben is. A német *ich würde, ich möchte, er gäbe* stb. mind múlt idejű alakok, az angol *I would, I should* stb. ugyancsak tipikusan múlt idejű formák. Tehát lélektanilag még nem tudjuk magyarázni (a lélektanászok nem tudják megmagyarázni), hogy miért, de az analógiákból annyi nyilvánvaló, hogy itt általános jelenségről van szó, amiben semmi szokatlan nincsen. — A másik kérdésünk, hogy vajon a magyar feltételes módjel a mai formájában (illetve ennek az előzményében) már a fgr. vagy az ugor alapnyelvben kialakult-e, vagy csak a magyar nyelv külön életében. Erre teljes határozottsággal ugyan nem tudunk feleletet adni, de azt kell valószínűnek tartanunk, hogy 1. A fgr. korban még semmiképpen sem, hiszen, úgy látszik, az *-n* az ugor nyelvekben közösen fejlődött feltételes módjellé, tehát akkor még sem jelentésbeli megállapodás, sem alaki elkülönülés, mint a mai módjel mutatja, még nem volt, nem lehetett. 2. Hasonló okból, minthogy csak a magyar mutatja a feltételes módban az elbeszélő múlt jelét is, ez nem a többi ugor nyelvvel közösen alakult ki, hanem a magyar nyelv külön életére tehető. Mindez valószínű, de persze nem teljesen bizonyos. Az *-n*-nel bővült igetöből ugyanis éppúgy lehetett igenevet alkotni (*-i* képzővel), s ebből éppúgy lehetett verbum finitum, mint a jelentő módban.

15. Ezek alapján tehát a fgr., illetve az ugor korban az *i g e r a g o z á s i r e n d s z e r*, amellyel a magyar nyelv a maga külön életére elindult, a következő volt:

Jelentő mód jelen idő:

1. <i>várs én</i>	2. <i>várs-szs én</i>	3. <i>várs-ls én</i>	4. <i>várs-ks én</i>
<i>várs te</i>	<i>várs-szs te</i>	<i>várs-ls te</i>	<i>várs-ks te</i>
<i>várs ő</i>	<i>várs-szs ő</i>	<i>várs-ls ő</i>	<i>várs-ks ő</i>
	5. <i>vársns (ő)</i>		

Többes :

1. <i>várs én</i>
vagy
<i>várs-kks én</i>
stb.	2. <i>várs-szs én</i>
vagy
<i>várs-szs-kks én</i>	3. <i>várs-ls én</i>
vagy
<i>várs-ls-kks én</i>	4. <i>várs-kx én</i>
vagy
<i>várs-ks-kks én</i>
	5. <i>várs-ns ő(k)</i>
vagy
<i>várs-ns-kks ő(k)</i>		

Jelentő mód múlt idő:

várs-í én
várs-í te
várs-í ő stb.

többes : ugyanaz, vagy
várs-í-kks (én) stb.

Felszólító mód:

várs-kx (én)!
várs-kx (te)!
várs-kx (ő)! stb.

többes ugyanaz, vagy
várs-kx-kks (én) stb.

Feltételes mód:

várs-ns én
várs-ns te
várs-ns ő stb.

esetleg *várs-ns-í én* stb.
többes ugyanaz, vagy
várs-ns-kks én, vagy *várs-ns-í-kks*
én stb.

Az eddigi fejtegetésekhez általában nem adtunk könyvészetet, csupán jeleztük azt az ellenvéleményt, hogy úgy mondjam, személytelenül, amellyel vitába szálltunk. Ez módszertani szempontból semmi esetre sem helyeselhető eljárás, azonban ezeknek a kérdéseknek olyan óriási a könyvészetük, hogy előadásuk szétfeszítette volna a mondanivaló kereteit, s az amúgy is fárasztó és olykor bonyolult anyagot még élvezhetetlenebbé tette volna. Az egyes szavak etimológiájára vonatkozólag mindenkor SZINNYEI, NyH.; COLLINDER, Fenno-ugric Vocabulary és a jelenleg sajtó alatt levő, A magyar szókincs finnugor elemei használhatók. — A szóképzésre már láttuk a fontosabb összefoglaló munkákat.

Nehezebb a helyzet magának az igeragozás részleteinek kialakulásával kapcsolatos könyvészetben. Itt a föltevések olyan tömegével találkozunk, hogy ezeket még csak meg sem említhettük, mert akkor pl. a személyragok kérdésében egy félév alatt sem végeztünk volna a különféle elméletek cáfolásával. Nem jelenti ez elődeink munkájának lebecsülését, de bizonyos teóriák fölött eljárt az idő, a maguk születése idejében az akkori ismeretekhez mérten ezek jogosultak voltak, ma már nem tarthatók fenn. Említhettünk volna olyan nagy neveket, mint SETÄLÄ (Nyr. 41: 29), vagy éppen THOMSEN, kit minden idők legnagyobb nyelvészének tartanak (Nyr. 41: 26), vagy SZINNYEI (NyK. 41: 237 stb.), kiknek a fölfogását, úgy véljük, ma már nem szükséges cáfolni. Mi itt azokkal az elméletekkel vagy fölfogással szálltunk szembe, amelyek egy-

részt ma is porondon vannak, másrészt valóban számba vehető lehetőségek. Ezekre vonatkozólag, de voltaképpen a többivel kapcsolatban is elég lesz néhány modern vagy kevésbé modern összefoglaló munkára hivatkozni, amelyekben úgysis többé-kevésbé teljes könyvészetet találunk. Így magára az ige-ragozásra: SZINNYEI, NyH. és Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft²; COLLINDER, Comparative Grammar of the Uralic Languages; HAJDÚ P., A magyarság kialakulásának előzményei. NytudÉrt. 2. sz.

AZ ŐSMAGYAR KOR

1. Igeragozási rendszerünknek, mint egész nyelvtanunknak kialakulása szempontjából kétségtelenül ez a legtermékenyebb korszak. Láttuk, mit hozott magával a magyar nyelv mint ősi örökséget: személyragok csíráit, illetve az ezeket megelőző állandó szerkezeteket, időjeleket olykor fölösleges gazdagságban, módjeleket, legalábbis kialakulóban, ha nem is végleges szilárdságban és formában.

Az ősmagyar kor eseményei között az eszményi tárgyalásmód az volna, időrendi egymásutánban vázolni föl a különféle igeragozási tények kialakulását. Erről azonban egy adattalan korban túlságosan keveset tudunk, úgyhogy erről, főleg ami a részleteket illeti, eleve le kell mondanunk. Nagy vonalakban persze azért megpróbálhatjuk a fejlődések időrendjét követni, ez azonban meg lehetőségen ingatag. Másrészt személyragok és idők, módok kialakulása egymásba folyik, és a tárgyalás menetét ez megzavarná. Azért külön foglalkozunk a személyragok kérdésével, külön az idő kifejezésével, majd a módokkal.

2. Itt kitérősszerűen egy egyszerű példán próbálom bemutatni, hogyan lehet elméletben a relatív (és kisebb részben az abszolút) időrendet megállapítani.

Tudjuk, hogy az intervokális fgr. zárhangok zöngésülnek és réshangúsodnak. Tehát $-t- > -d- > -z$ (ezzel párhuzamosan a gemináták egyszerűsödnek, tehát $-tt- > -t-$). — Az ugor korszak végén behatol az ugor nyelvbe egy török jövevényszó. A kort az biztosítja, hogy ez a legkorábbi idő, amikor a törökség jelenlétét az Urál tájékán föl lehet tenni. A m. *hattüü* < *hatëü* < *χatou* < *χatav*, o. *χotêη*, vog. *χâtân* 'vmilyen vízi madár, pelikán stb.' biztosítja nemcsak a közös eredetet, ugor **kotan(•)* alakot, hanem ennek török megfelelőjét **gotan-t* is. Amikor ez a szó az ugarságban meghonosodik, a fgr. $-t-$ már nem lehet *t*, hanem legalábbis $-d-$ ig kellett előre haladnia, különben a *hattüü* valami *hazzü-* vagy *hazó-félének* hangzanék. E szó *t-* je a fgr. $-tt-$ eredményével esett egybe. — Ezzel az ugor kor végére biztosítva van a $-t- > -d-$ fejlődés. — Ámde másrészt tudjuk, hogy a fgr. nazális + zárhang, illetve affrikáta kapcsolatokban a zárhang, az affrikáta zöngésül, majd denazalizálódik, tehát $*-nt-, *-mt- > *-nd- > -d-$. Nyilvánvaló azonban, hogy amikor a $-t-$ már a $-d-$ fokon van, az $-nt-$ még nem lehet $-d-$, mert akkor amazzal egyformán spirantizálódnia kellett volna. Tehát, amikor a $-t-$ már $-d-$, akkor az $-mt-$, $-nt-$ még csak $-nd-$ féle, illetve legalábbis $-d-$. Ezt támogatja egy másik ugor kori török jövevényszó is, a *hód*, o. *χundîl*, vog. *χüntêl*, melyek egy török *qund-* átvételei. Az *n* eltűnése a magyarban arra mutat, hogy e szó átvételekor a denazalizáció még nem volt befejezve. — Hasonlóképpen nem volt még befejezve az *η* (és nyilván az *m*)

denazalizációja, hiszen láttuk, hogy a *hattyú*-ban az η még az átvétel után denazalizálódott és spirantizálódott. Viszont a magyarság önálló létének első századaiban átvett török **qara* η m. *harang* arra mutat, hogy ekkor már az η eltűnt a nyelvből, tehát nyilván denazalizálódott és spirantizálódott. A m. *harang* ugyanis nem $\eta > \gamma$ fejlődést, hanem hanghelyettesítést mutat: $\eta \rightarrow \eta g$. De nem csak ez derül ki ebből. Az m , η denazalizációja nyilván megelőzte az $-mp$ -, $-nt$ - stb. csoportok denazalizációját, minthogy a belőlük keletkezett b , g még spirantizálódik, mint az egyszerű $-p > -b$ -, $-k > -g$ -, holott az $-mp > b$, $\eta k > g$ már nem spirantizálódik. A *harang* azonban azt is elárulja, hogy e szó átvételekor már az $\eta k > \eta g$ denazalizációja is lezárult, mert a hanghelyettesítésként belépő $-\eta g$ nem denazalizálódik már.

Így az ugor kor végére és az ősmagyar kor elejére, tehát mondjuk 3–400 évre korlátozódnak a következő hangváltozások, mégpedig a következő egymásutánban:

Egyszerű intervokális zárhang	Geminált intervokális zárhang	Nazálisok	Nazális + zárhang
1. $-t > -d$ $-p > -b$ $-k > -g$	$-tt > -t$ $-pp > -p$ $-kk > -k$	$-\eta$ $-m$	$-nt$ -, $-mt$ - $>$ $-\tilde{d}$ - $-mp$ - $>$ $-\tilde{b}$ - $-\eta k$ $>$ $-\tilde{g}$
2.		$-\eta > -g$ $-m > -b$	
3. $-d > -z$ $-b > -\beta$ $-g > -\gamma$		$-g > -\gamma$ $-b > -\beta$	
4.			$-\tilde{b} > -b$ -, $-\tilde{d} > -d$ -, $-\tilde{g} > -g$ -

(Vö. BÁRCZI: MSFOu. 125: 13 kk.)

Ez az eset viszonylag egyszerű, zavaró momentumok ugyan itt is akadnak, melyeket itt most nem tárgyaltunk, hogy ne bonyolítsuk a dolgot. Az igeragozásban ritkán lesz ilyen egyszerű esettel dolgunk, azért tartottam szükségesnek az elvet magát egy hangtani példán illusztrálni.

3. E kitérés után visszatérhetünk eredeti tárgyunkhoz. Ami a személyragokat illeti, viszonylag korai századokba tartozik a személyes névmásokból alakult személyragok rendszerének kifejlődése. Láttuk, hogy az 1. sz.-ben az m odatapadása akkor következett be, amikor a szóbelseji nazális denazalizációja és réshangúsodása már lezárult, és a mássalhangzó érintetlen maradt abban a fejlődési fokban, melyben szókezdő mivoltában eljutott: tehát $-m$ alakban. Ugyanezt mondhatjuk a 2. sz. ragjáról, ez tehát mint szókezdő $*t$ -, illetve $*d$ alakban állapotodott meg. Valószínű, hogy eredetileg a t sokkal általánosabb volt (erre mutat, hogy a többesben $*t.k$ van), és a $-d$ csak a birtokos személyragozás analogikus hatására kerekedett fölül. Ott ugyanis a személyes névmásból kettős funkció alakult ki, ami igen veszedelmes homonímiát idézett volna elő. A személyes névmás 2. személyéből ugyanis

determináló elem fejlődött ki, ebből pedig tárgyrag (WIEDEMANN és ROGOV: US. II, 31 kk; BEKE: Nyr. 60: 63—4; BÁRCZI: CIFU I., 32 kk., MNy. LXI, 277 kk.), másrészt pedig birtokos jelzői funkciója is megmaradt. Így tehát egy adott időpontban *házat*. 'a te házad' és 'a ház(at)', ami még nem lett volna éppen veszélyes, de ebből alakult ki a 'házad' és 'házat' jelentés, ami már komoly zavarok, félreértések forrása lehetett volna. Ezért az egyik funkcióban a *-d* változat állandósult, s ez aztán átment az igeragozásba is, minthogy az igeragozás és a birtokos személyragozás között állandó az egymásra hatás. — A 3. sz.-ben a **s*. személyes névmásból a magánhangzós elem maradt csak meg, s ez kapcsolódott a teljes igetőhöz: *várs-+s*. A további fejlődés kétféleképpen mehetett végbe hangtanilag: vagy a két magánhangzó között egy hiátustöltő *j* fejlődött ki: *vársjš*, majd a *j* után igen hamar eltűnt, beleszívódott a szóvégi magánhangzó, tehát *vársi* alak keletkezett. A másik út ugyanide vezethet, a *várs-š* alakban az utolsó magánhangzó nyomatéka annyira meggyöngül, hogy ez félhangzóként az előző tővégi magánhangzóval kettőshangzót alkot, az eredmény tehát ugyancsak *vársi*. Az ősmagyar kor második felében aztán, mint tudjuk, az illabiális utótagú diftongusok széles körű egyszerűsödése megindult, és a *vára*i** alakból *váré* ~ *vári* lett, s emez valószínűleg még az ősmagyar korban illeszkedett is: *vára* (< *váré*). Mint látni fogjuk, ez az alak aztán további változásokon fog átmenni, még mindig az ősmagyar korban, hogy az elbeszélő múlttal mutakkozó veszedelmes homonímia megszűnjék. Az *-i* változat viszont a palatális hangrenden állandósult, éppen mert az elbeszélő múltban az *-i*-s alakok tűntek el.

Ily módon tehát még az ősmagyar kornak a korai századaiban kialakult az egyes számban az *-m* (*várs-ms*), a *-d*, *-t* (*várs-ds*, *várs-ts*) és az *š_i*, *š_i* > *-á*, *é* ~ *í*.

4. Mint láttuk, ezek személyraggá válásának idejéről csak annyit mondhatunk, hogy követnie kellett az intervokális zárhangok réshangúsodását. Persze ez utóbbinak az idejét sem könnyű meghatározni, de az kb. bizonyosnak látszik, hogy ezek a hangzóközi réshangok már a fgr.—ugor alapnyelvben eljutottak a zöngésülésig (**p* > **b*, **t* > **d*, **k* > **g*), sőt talán a spirantizálódásuk is megindult. Főnti kitérésünkben foglalkoztunk e változások kronológiájával. Ezzel megkaptuk a legrégebb időt, persze 100—200 évnnyi pontossággal. Sokkal nehezebb annak a meghatározása, mikor kellett okvetlen befejeződnie a személyraggá válásnak. Ezt természetesen még nehezebb meghatározni. Hivatkozhatunk ugyan több jelenségre, melyeket a személyraggá válásnak meg kellett előznie, de ezeknek az időpontja is nagymértékben bizonytalan. Így kétségtelen, hogy a személyes névmásokból keletkezett személyragok kialakulásának meg kellett előznie az alanyi és tárgyragozás szétválását, mert ez utóbbit, mint látni fogjuk, a személyragok bősége tette lehetővé. Tudjuk, hogy a tárgyragozás kialakulása rögzítette a *-t*-t tárgyrégi funkcióban. Ezt megelőzőleg a *-t* determináló elem volt. Föltehető, bár kevesebb biztonsággal, hogy a *-t*-nek mint determináló elemnek a kialakulását is megelőzte a birtokos személyrag kialakulása, a birtokos személyrag kialakulása pedig körülbelül egy időbe tehető az igei személyragokkal. Csak az nem egészen biztos, hogy a determináló elemnek már birtokos személyragnak kellett lennie. A szó után vetett személyes névmás birtokos jelzői szerepben éppen úgy determinálhatta a főnevet, és az a körülmény, hogy a birtokos személyraggal való determinálás számos fgr. nyelvben megvan vagy megvolt, arra

mutat, hogy ez a jelenség közös fgr. lehetett, amikor pedig, mint láttuk, még személyragokról nem beszélhetünk. Marad tehát az egyetlen biztos viszonyítási pont, a tárgyas igeragozás kialakulása, melynél jóval előbb ki kellett alakulniuk a személyes névmásból keletkezett személyragoknak. Persze a tárgyas igeragozás kialakulásának az idejét sem tudjuk. De az kétségtelen, hogy ez hosszú, több évszázadra nyúló folyamat volt. Igaz, hogy a HB.-ig nincsen semmi bizonyítékunk arra, hogy a tárgyas igeragozás megvolt, viszont a HB.-ben már teljesen kialakulva látjuk, használatának a szabályai is gyakorlatilag szinte azonosak voltak a maiakkal. Ebből nem nagy merészség arra következtetni, hogy a tárgyas igeragozás már jóval az ómagyar kor előtt kialakult, s minthogy megállapodása hosszú időt vett igénybe, valószínűleg az uráli őshaza korában történt. Bizonyítani tehát nem tudjuk, de valószínűnek — joggal — azt tartjuk, hogy ezek a személyragok az ősmagyar kor legelején alakultak ki. Ez a föltevés ugyanis semminek nem áll útjában.

5. A pontosságra törekvéssel, melyet a gondolkodás fejlődése kíván, a többség megkülönböztetése is mind szükségesebbé vált. Első gondolatunk az volna, hogy a többes számú igei személyragok a névmások többese a 3. sz. kivételével funkcióhasadással keletkezett, az 1. sz.-ben egy más eredetű, nyomatékos alak állt szemben a névmásképzős 1. sz. személyes névmással, tehát $*e + n \sim m\delta\gamma > en \sim mi\ddot{u}$; a 2. sz.-ben az egyszerű alak a névmásképzőssel ($*t \sim *t.\gamma > te \sim ti\ddot{u}$), csak a 3. sz.-ben találjuk egyes számban a névmásképzőt ($*i\gamma > i\ddot{u}$), a többesben pedig ennek $-k$ többesjellel bővült változatát (*ők*). Pusztá $s \cdot + k \cdot$ mint névmás nincs. — A személyragok azonban többes számukat már a $-k$ többesjellel alkották az egyes számú alakból, így tehát többes 1. sz.: $m \cdot k \cdot$, 2. sz.: $t \cdot k \cdot$, 3. sz.: $i \cdot k \cdot > s\ddot{i}k > \acute{a}k \sim s\ddot{i}k > \acute{e}k$. Azaz *vársmsks*, *várstks*, *vársik*.

6. Ezek mellett a személyragok mellett azonban e korban keletkeztek meglehetősen bőséggel egyéb személyragok is. Már említettük, hogy az $-n$ igenév-képző, úgy látszik, csak a 3. sz.-ben volt használatos, tehát ez egyszersmind személyragféle is volt, sőt egyes múlt idő típusokban is jelentkezett: *lön* stb. Megteremtődvén az alany személyére való rámutatás szüksége, elsősorban a múltból örökölt, de személyhez nem kötött alakok igyekeztek elhelyezkedni a személyragozási rendszerben, megállapodva egy bizonyos személyű alanyra mutató funkciójában. Ez persze nem ment hosszas ingadozás és küzdelem nélkül, amire már a kezdetben rámutattunk. Így elsősorban a pusztá igető, azaz személyrag-nyelven a \emptyset fokú személyraggal ellátott alak az egyes 2. és 3. sz. között ingadozott. A *várs*, *kérs* alak általában 3. sz. lett, és itt fokozatosan háttérbe szorította az $-n$ képzős változatot. Tudjuk, hogy ez az alak általában 3. sz.-űvé vált, de, mint említettük, a *vagy*, *mégy* 2. sz., ugyanígy a *tész*, *lész*, *vész*, s azt is említettük már, hogy a 2. és a 3. sz. közötti ingadozás átnyúlik a nyelvemlékes korba, persze csak utolsó hullámaiban; így a 1138/1329: *Mawog*, 1174: *Numwog* 3. sz. igealakot tartalmaznak a mai 2. sz. funkcióval szemben. Ingadozások és következtelenségek sokáig voltak tehát, de végeredményben a \emptyset személyrag elsősorban és főleg az egyes 3. sz. kitevőjévé vált, legalábbis a jelentő módban.

Miután ezt a helyet, melyen még azonfelül, mint konkurens az $-n$ személyrag is jelentkezett, elfoglalta a \emptyset személyrag, az $-sz$ időjeles, ugyancsak személy-

ragtalan alaknak itt már nem akadt helye. Láttuk, hogy a személyragtalan alak számára a 2. és a 3. sz. maradt fenn, az 1. sz.-be nem tudtak beleszólni. Az *-sz* időjeles alak a 2. sz.-ben állapotodott meg, miután az igeragozásban az *-sz* időjel fokozatosan visszahúzódott, néhány igére korlátozódott valamennyi személyben. A 2. sz.-ben viszont elharapódzott az igék legnagyobb részében. Minthogy most már nem szerepelt más személyben, csak a 2.-ban, időjeli funkciója teljesen elhalványodott, és a 2. sz. alanyra mutató domborodott ki. Az *-sz* időjeltől egyes 2. sz. személyrag lett.

Nyilván ugyanez történt a másik gyakorító képzőből keletkezett időjel-lel is, ez is a 2. sz.-ben állapotodott meg, s annak egyik kifejezőjévé vált oly alaposan, hogy időjel-funkciójának nyoma sem maradt. A két időjeltől tehát 2. sz. alakok lettek: **várszsz* és **vársls*.

7. Említettük, hogy valószínűleg talán még az előmagyar korban, avagy a korai ősmagyarban kialakult egy olyan személyragtalan alak, mely a számot jelezte. Ez egyszersmind a puszta igealaknak a *-k* többesjeles változata volt, eredetileg használható mind a három személyben. Azt várnók, hogy ez az alak az egyes számú *várs*-nak megfelelően a többes 3. sz.-ben állandósult legyen. De mi sem mutatja jobban, mint az ilyen szeszélyes elhelyezkedés a paradigmában, hogy az eredetileg személyragtalan alakok csak apránként társultak egyes személyekhez, így a *-k* többesjellel alkotott alak a többes 1. sz. alanyra mutató funkciójában állapotodott meg: *vársks*, *kérškš* 'mi várunk, kérünk'.

A 3. sz.-ben használatos *-n* igenévi eredetű személyrag is alapul szolgált többes 3. sz. rag alkotásához, így *-nk*: *vársnks*, *kéršnks*.

8. Tudjuk, hogy az egyes 1. sz.-ben ma egészen általános alanyi ragozásban a *-k* személyrag. Ennek eredete a legvitatottabb. Nem azért, mintha nehéz volna megfelelő formánst, kiinduló pontot találni hozzá, ellenkezőleg, számos, többé-kevésbé egyenlő értékű magyarázat futhat egymás mellett, többé-kevésbé mind lehetséges, bizonyítani egyiket sem lehet. Van olyan vélemény, mely ebben a *-k* személyragban deverbális nomenképzőt lát, azaz a *hajlok*, *ajándok*, *szándok* stb. főnevekkel azonos eredetű volna a *hajlok*, R. *ajándok* jelen idejű igealak. Azok után, amiket eddig mondottunk az igenek igésüléséről, a személyragok szeszélyes személyhez kötéséről, ez a magyarázat elvégre elképzelhető, s még az sem meglepő, hogy miért éppen 1. sz.-űvé lett ez, mert hiszen láttuk, hogy az alakok harcában ez igenis lehetséges. Jelentésanilag is elfogadható volna ez a föltevés (melyet főleg PAIS képvisel: MNy. XXVII, 143; részletesen JUHÁSZ: MNy. XXXV, 282), hiszen a *maradék*, ami megmarad, a *hajlék*, ami hajlik, az *ajándék*, amit ajánlanak, adnak stb. — Mégis, mi nem ezt a megoldást tartjuk a legvalószínűbbnek, hanem úgy véljük GOMBOCZCAL (UngJb. X, 11; RÉDEI, MNy. LVIII, 428), a többes 1. sz. *-k* vonódott át itt az egyes 1. sz.-re. Hasonló jelenség, hogy a többes számú alak ugyanazon személy egyes számát is kezdi és folytatja jelenteni, számos nyelvben megfigyelhető. Így a franciában, az angolban és részben az olaszban, továbbá a szláv nyelvekben a magázás a többes 2. személlyel történik. Hasonló jelenség az 1. sz.-ben is megfigyelhető: a középfrancia nyelvjárásokban a többes 1. sz.-ből lett az egyes 1. sz.: *j'allons*, *j'avons*, *je somme* stb. Úgy látszik, ez történhetett a magyarban is. — Sok más magyarázattal is próbálkoztak még, tekintették a *-k*-t mozzanatos, sőt kicsinyítő képzőnek stb. Ezek az eddigi említetteknel kevésbé valószínű föltevések.

9. Mind ez ideig a személyragok kialakulásával kapcsolatban mindig csak a jelentő mód jelen időről beszéltünk. Nem is egészen ok nélkül. Bár úgy aligha képzelhetjük a dolgot, hogy előbb kialakult a jelen idejű személyrag-rendszer, s azután ezek a személyragok átmentek más időkbé és módokba, nem egy esetben mégis így áll a dolog. Kétségtelenül a személyrag-alakulás végbement pl. az elbeszélő múltban is, ámde ott számos olyan személyragot is találunk, mely csak a jelen időben alakulhatott ki, legalábbis mai tudomásunk szerint. Az valószínűnek látszik, hogy a jelentő módú jelen idő ragozása, mint a leggyakoribb igealaksoré, gyorsabban alakult, és aztán hatott a többi időre, módra. Az elbeszélő múltban megtaláljuk a személyes névmásokból lett személyragokat (s nincs okunk fölteni, hogy ezek később, a jelen idő ösztönzésére váltak csak az elbeszélő múlt személyragjaivá). Így *vársi-m*, *-d*, *-t*, a 3. sz.-ben azonban az eredeti igenevet találjuk, személyrag nélkül, ill. \emptyset személyraggal, tehát *vársi*. A többes számban ugyanezek a személyragok jelentkeznek *-k* többesjellel ellátva, úgy, mint a jelen időben, tehát: *vársimsk.*, *vársitk.*, *vársik.* Nem is igen fér szó hozzá, hogy ezek a személyragok a legrégebbiek a múlt időben. A többiek, melyek nagyon erősen magukon viselik a jelen idő hatását, valószínűleg jóval későbbben, esetleg csak a tárgyias ragozás kialakulása során mentek át az elbeszélő múltba is, hogy a kétféle ragozás megkülönböztetése ott is lehetővé váljék, tehát: *vársik.* az 1. sz.-ben a jelen időből; a *vársil* a 2. sz.-ben (az *-l* eredetileg jelenidő-jel, tehát föltétlenül a jelennek kellett közvetítőnek lennie); a *vársinsk* ugyancsak a jelen időre jellemző *-n* igenévképzőt tartalmazza. A többes 1. sz.-ben pusztán *-k* többesjel itt is a személyrag. Ez tehát lehet közvetlen kialakulása, de hogy itt is nyüzsgés, harc előzte meg az alakok lehiggadását, arra mutat az a tény, hogy itt az időjel helyébe lépett egy más igenévképző, a *k.* vagy a *-p.*, *-m.* (*vársyk.*, *kérsyk.*).

10. A felszólító módban a személyragok nagyrészt szintén külső analogikus hatás nélkül alakulhattak ki, de kétségtelen nyomai vannak itt is, ha kisebb mértékben is, mint az elbeszélő múltban, a jelentő módú jelen idő hatásának. (A következő példákban a módjelet már az igével együtt veszem mai alakjában, hogy ne zavarjon a *-γ-.*) Tehát *várjism.*, *várjisd.* ~ *-t.*, *várjsi* (< **si*), a többesben *várjismsk.*, *várjstsk.*, *várjsik.* — Az egyes 3. sz. *várjsn.* *-n*-je nem szükségszerűen a jelentő módból való, de valószínű, hiszen oda-tapadásához szükséges volt a *-j*-igenévképzői eredetének teljes elhomályosulása, igenévhez ugyanis aligha járult volna igenévképző. A 2. sz. *várj* alak, mellyel még külön kell foglalkoznunk, mint \emptyset ragú alakkal, szinte magán hordja ősi mivoltának bélyegét, hiszen a jelentő módban — bár nem volt ismeretlen a \emptyset ragú 2. sz. —, mint láttuk, ez visszaszorult. Lehet, hogy volt igen régen *várjsl.* alak is, melyben a jelen idő hatását kell látnunk, minthogy az *-l* gyakorisító képzőből előbb jelenidő-jel lett, s ez csak a jelentő módra jellemző. A többesben itt is megtaláljuk az egyszerű többesjelű alakot: *várjsk.* és a *várjsn.*-ből természetesen alakult *várjsn-sk.* többes 3. sz.-t.

11. Mielőtt tovább folytatnók a ragozás eseményeinek számbavételét, nézzük meg az eddig tárgyalt személyragok és időjelek hangtani fejlődését az ősmagyar korban. Ez ugyan részben át fog már nyúlni az ősmagyar kor második szakaszába.

Nem foglalkozunk a szóvégi magánhangzókkal. Ezeknek a történetét nagyon is ismerjük, tudjuk, milyen ritmusban, hogyan váltak magas nyelv-

állásúakká, hogyan redukálódtak és tűntek el. Nyelvtörténeti adatainkban ezekben az igealakokban sohasem találunk szóvégi magánhangzót, persze adataink abból a korból valók, amikor a szóvégi magánhangzók már eltűntek. Minthogy ezek nem szólnak bele a ragok alakulásába, ezentúl nem vesszük őket figyelembe.

Nem érintjük az ige-tövek tővégi magánhangzójának a kérdését. Az igeragozásban legtöbbször eltűnt ez a tővéghangzó a kétnyíltszótagos tendencia vagy a diftongusfejlődés következtében. Probléma itt a *vársz* típusú alak. Nyilván ebben is a kétnyíltszótagos tendencia alapján tűnt el a tővéghangzó, s ezt kétféleképpen lehet magyarázni. 1. A tővéghangzó eltűnése olyan korú, hogy akkor még a teljes szóvégi magánhangzók megvoltak (valószínűleg még magas nyelvállásúvá sem redukálva, bár a kérdésben még nem látunk tisztán). Tehát **várssz*, mondjuk **városoz* > **várszi* > *vársz*. — A 2. lehetőség, ami talán még valószínűbb, hogy alkalomadtán az *-sz*-szel bővült *-sz* időjeles alakok is kaphattak személyragot, tehát *vársszon*s, s ebből szabályosan *várszon*, majd ennek analógiájára *vársz*. A *várj*-féléről külön kell még beszélnünk a módjel alakulásával kapcsolatban, ott a tővéghangzó kieséséről is fog szó esni. Egyébként az igeragozásban, ahol megmaradt a tővéghangzó, ott középső nyelvállású: *várok*, *kérek*, *ülök*, *látott*, *nézett*, *dőftt* stb., illetve a többes 1. sz.-ben a raghoz tapadva régen *-onk*, *-énk*, *-önk* ~ *-unk*, *-ünk*, amely fejlődésnek a kiinduló pontja nyilván szintén középzártságú magánhangzó volt. Ámde ez nyilván nem az ősi állapot, hiszen az igék származékaiban sokszor látunk alacsony nyelvállású véghangzót, pl. *fono-k*, de *fono-l*, *élē-k*, de *éle-lem*, *váro-k*, de *váratok*. Még ugyan senki sem vizsgálta végig igéinket, minden adalékot figyelembe véve, ebből a szempontból, de a képzők is igen gyakran magukhoz vonzzák az ige tővéghangzóját, és egységesre gyalulják már igen régen. Pl. köztudomású, hogy a deverbális nomenképző *-t* előtt a magánhangzó mindig *a*, *e*, a *-lom*, *-lēm* képző előtt szintén, de hogy ez nem eredeti állapot, arra mutat a HB.: *nu-gulma-*, szemben a *hotolm*-mal. Ha föltesszük a nyíltabbá válást a tővéghangzóban (pl. *hotolm*), akkor sem megyünk többre, a kettősség megmarad.

12. Ami mármost az egyes személyragokat illeti, az egyes 1. sz. *-m* nem változik, a 2. sz.-ben eleinte valószínűleg a *-t* változat volt sokkalta gyakoribb (erre mutat a többes *-tok*), s a *-d* változat jóval később kerekedett fölül, mint említettük, a birtokos személyragozás hatására, ott pedig a *-d* felülkerekedése a *-t* tárgyrag kialakulásával függ össze, a *-t* viszont tárgyraggá — mint látni fogjuk — az alanyi és a tárgyias igeragozás szétrendeződése során alakult. Persze így csak relatív kronológiát kapunk, de minthogy valószínűnek kell tartanunk — noha nem éppen bizonyítható —, hogy a tárgyias igeragozás kialakulása jelentékeny részben az ősmagyar kor első szakaszában, az Urál vidéki őshaza korában (i. e. 1000—500 — i. sz. V. sz.) bontakozott ki, ha talán nem is a maga teljességében, így a *-d* személyrag is még az Urál vidéki őshaza korába tehető, de ennek nyilván nem a kezdeti századaiba.

13. A 3. sz. ragja a tővéghangzó + *ī* (a **s*. maradványa). Ez, mint tudjuk, *ī* utótagú kettőshangzó, monoftongizálódik, azaz *é* ~ *á*, illetve *i* lesz belőle. Maga a monoftongálás bizonyosan az ősmagyar korba esik, annak nem is egészen a legvégére, de valószínűleg a vándorlások korába. Mint látni fogjuk, ezt bizonyos fokig valószínűsíteni tudjuk. A diftongusból keletkezett *é* ~ *i* monoftongus közül az első illeszkedéssel *á*-vá lett veláris hangrendű szavak-

ban; a palatális hangrendűekben az *-i* volt gyakoribb, noha az *é*-re is van a történeti időkből példa: KT.: *furifcte*. Tehát általában *vára* ~ *kéri* keletkezett. Ámde ez alakpárok közül az első egybeesett az elbeszélő múlt egyes 3. sz.-ével, mely ugyancsak *i* utótagú kettőshangzóra vall, csak az *i* rész nem a személyes névmás maradványa, hanem az elbeszélő múlt jelévé vált *i* igenév-képző. Jelen és múlt egybeesése, mégpedig szinte minden igében, igen kellemetlen homonímia, a nyelv ennél sokkal ártatlanabbakat is nehezen tűr. A palatális hangrenden az *-i* végű — *kéri* — eléggé elvált a *kéré*-től (elb. múlt), de a velárisokban megoldást kellett találni. Ilyen megoldás persze több is kínálkozott (pl. a veláris hangrenden is *-i*; de a mai *láti*, *vári* nyelvjárási alakok inkább újabb analogikus fejleménynek látszanak, mint megőrzött régiségnek). A már egyszerűsödött *-á*-ban persze a nyelvérzék nem tudta megkülönböztetni a tövet és a toldalékot, mellyel a *várs* alaktól a *vára* elvált. Viszont a *vár*-alakot tőnek érezte, tehát a toldalékot újra a teljes tőhöz illesztve: **vársá* > **vársjá*, majd **várjá* fejlődéslánc állt elő.

Van egy igen érdekes fogódzónk, mely azt bizonyítja, hogy ennek a hiátustöltő *j*-nek a behatolása viszonylag fiatal — noha még ősmagyar — jelenség. (Erre KNIEZSA mutatott rá: MNy. LVIII, 305 kk.) Egészen a XIV. sz. végéig a szövegeink élesen megkülönböztetik a *t + j*, *d + j*-féle kapcsolatokban a felszólító módot a jelen időtől. Így HB.: *Latiatuc, tumetivc*; KT.: *latiuc, tudhotiuc*, de HB.: *iorgoffun, vezesse*; KT.: *sciulheffen* stb. vagy HB.: *oggun, vimagguc, uimagonoc* stb.: ÓMS.: *maraggun, Keguggethuk*; KTSz.: *tamag*; de KT.: *Tudyuc*; MS.: *hallandia* stb. Világos, hogy a felszólító módbeli *j* sokkal régebben keletkezett, és egybeolvadt a megelőző mássalhangzóval, ellenben a jelentő módban *t + j*, *d + j* még külön hangzanak a XIV., sőt olykor talán a XV. században is. Világos, hogy a sokáig külön maradó, nem egybeolvadó, szemben az egybeolvadással, sokkal fiatalabb.

A többes számban az ősmagyar korban aligha változik lényegesen az 1. sz.-ben a helyzet: *-m.k*, így még a HB.-ben *vogmuc, vimaggomuc*. A 2. sz.-ben ugyancsak a régi *t.k* marad, mint HB.: *keassatuc* stb. A 3. sz.-ben természetesen az egyes 3.-hoz igazodva megjelenik a *j*: *várják*.

14. Nem történt említésre méltó esemény az egyes 1. sz. *-k* személyraggal kapcsolatban. A 2. sz. *-sz* esetében a tővéghangzó hiányának a kérdésétől már beszéltünk. A 2. sz. *-l* sem ad megjegyzésre alkalmat, a mássalhangzó ilyen helyzetben nem változik (palatalizációt nem tapasztalunk). Tudjuk, hogy a 3. sz.-ben részint maga a *tő* használatos, részint az *-n* személyrag, ezekben szintén nem esik változás. A többesben már nem ilyen egyszerű a dolog. A *-ják* kialakulása lehet párhuzamos az egyes 3. sz. *-já*-éval, vagy azt közelről követi, de aligha előzi meg. Az *-ik* is természetes az egyes *-i*-ből. (A *-ják*, *-ik*-re az első adatokat a Jókk.-ben találjuk.) Ezek előfeltétele a már kialakult tárgyas igeragozás, mert ez tette szükségessé, hogy az addig kettős funkciójú *-tok* helyébe az egyes és többes *-já*, *-ják* hatására a *-já* behatoljon: *vár-já-tok*. Még fiatalabb a *-juk*. Itt egyszerű *-uk* ~ *-ok* volt, melynek az *u*, *o*-ja a tővéghangzó a *-k* az egyszerű többesjel, mely az 1. sz.-ben állapotodott meg. A *-já*, *-ják*, *-játok* hatására azonban ide is behatol a *j*, elenyésztetve a homonímiát, mely az egyes *várok* (*váruk*) miatt fennállt: így a *-juk* e személyben is elkülönített formát alkothatott. Sőt, ebből a *várjuk*, *várjok*-féle alakból a *j* átment a palatális hangrendbe is: *kérjök*, *kérjük* (*kérek* helyett), mely ugyancsak pontos megkülönböztetést tesz lehetővé. Ez volt e személyragok hangtani változásai

között az utolsó, de még ez is — minden valószínűség szerint — az ősmagyarban ment végbe, noha hat egymástól független nyelvjárásban, nyelvjárás-szigeten ma is megtaláljuk a *j* nélküli *-uk/-ük* alakot (palóc, Bihar, Szolnok-Doboka, Hunyad megye, csángó, rendszerint kis nyj.-szigetek): *váruk, kérük, akaruk, ismerük, aduk, keresük* stb. (SIMONYI: Nyr. 42: 2, 45: 410; MELICH: MNy. IX, 7; HORGER, Igerag. 61). Ezek nyilván megőrzött régiségek, és azt sem zárják ki, hogy a *j*-nek a behatolása már a nyelvemlékes korban történt.

15. Egy bizonyos időpontban tehát a következő, fölötte gazdag személynagrendszer állott elő (igen régen, még az Urál vidéki őshaza korában):

Egyes:	1. <i>-m, -k</i>
	2. <i>-d, -θ, -sz, -l</i>
	3. <i>-θ, -á ~ -í (> já ~ -i), -n</i>
Többes:	1. <i>-msk, -mšk, -k (-uk, -ük > -juk, -jük)</i>
	2. <i>-tok, -tők, -tők</i>
	3. <i>-nak, -nek, -k, -ák ~ -ik (> -ják ~ -ik)</i>

Nyilvánvaló, hogy ilyen alakgazdagság fölösleges, és a nyelv gazdaságossága ritkán túr meg nagyon sokáig ilyen fölösleges gazdagságot (legföljebb vagy ezer évig). Mindenesetre ilyen dús alaksorból vagy változatos funkciók hordozóját alakítja ki, ráértéssel új értékeket adva az egyes toldalékoknak, vagy pedig igyekszik a fölösleges ballaszttól megszabadulni. A mi esetünkben a gazdagság rendkívül hasznos, előnyös kihasználása következett be. Ehhez azonban ismét kell egy kitérőt tennünk.

Már említettük más összefüggésben, amikor a módszertani kérdésekről beszéltünk, hogy a három ugor nyelvben van *tárgyas ragozás*, azonban ennek a kifejezőeszközei nyelvenként egészen mások. Láttuk, hogy míg a magyarban más személynagok jellemzők az alanyi meg a tárgyas ragozásra: *látok: látom, látsz: látod* stb., addig az osztjákban redukált és teljes tő- (ill. időjel-)véghangzók okozzák a különbséget: *wāntlēm: wāntlem, wāntlan: wāntlen, wāntal: wāntlate* stb., míg a vogul ismét más módon, képző-, illetve időjelváltással fejezi ki a határozott meg a határozatlan tárgyra való rámutatást: *tote'im: totilēm, tote'in: totilēn, toti: totitā* stb. Ebből már azt a következtetést vontuk le, hogy a kétféle ragozás szétválása kétségtelenül nem következhetett be az ugor együttélés korában, különben az alaki kifejezés között feltétlenül nagyobb fokú rokonságot, közös eredetre valló megfeleléseket kellene találnunk. Viszont az a körülmény, hogy a három, viszonylag közeli rokon nyelv egyaránt kifejezendőnek tartja e kettős funkciót, és erre külön részletes ige-ragozási rendszert fejlesztett ki, nyilván arra mutat, hogy ezeknek a tényeknek valamiképpen mégis van közük egymáshoz. Mi ezt a kapcsolatot abban véltük fölfedezni, hogy az ugorok különleges gondolkodási formája igényelte a határozott tárgynak és a tárgyatlanságnak a megkülönböztetését. Minthogy azonban egyrészt ez az igény még e nyelvi közösség idejéből datálható, másrészt azonban maga a kifejezőmód későn alakult ki, az egyes nyelvekben külön, kérdés, hogyan érvényesült a gondolkodásnak ez a sajátos követelménye a nyelvekben, mielőtt külön ragozások keletkeztek volna. A határozott tárgyat természetesen nemcsak az állítmányon lehetett megkülönböztetni, hanem magán a tárgyon is, ez az egyszerűbb, mondhatni igénytelenebb eljárás, ha

nem is a legelőnyösebb. (Nem fogja össze a határozott tárgy különféle eseteit.) Erre szolgált a determináló elem, melyről már beszéltünk. A determinálás (mely ma pl. a határozott névelő segítségével történhetik) a fgr. nyelvekben birtokviszonyos kifejezéssel történt. Ez lélektanilag érthető. A természetben élő vadember egy tárgyat úgy határoz meg, hogy magához vagy más meghatározott valakihez (pl. a 2. sz.-hez) közel állónak, vele érzelmi, szinte tulajdoni kapcsolatba állítja. Pl. az osztjákban: „*tan kem juħa nõħħunħħas. juħem lakka moħħttasem*” (STEINITZ, OChr.² 84), de számos példa van rá a zürjénből is, és szinte minden fgr. nyelvben megtaláljuk legalább a nyomát ennek a kifejezőmódnak. Realitásához tehát nem fér szó. Ehhez azonban hozzá kell tennünk még valamit. A határozottságnak ez a kifejezése igen sokszor elhanyagolható volt, vagy idővel elhanyagolhatóvá vált, kivéve a tárgyesetet. Éppen a különleges gondolkodásnak megfelelően a névszó határozottságának nyelvi kifejezése a tárgyesetben volt kötelező, máskülönben (kezdetből vagy idővel?) elhanyagolható, esetleg egyáltalában nem volt használatos. Ez meglepőnek látszik, azonban ma is vannak nyelvek, ahol a helyzet pontosan ilyen, mégpedig a török nyelvek, illetve ezek zöme. Így *kiz seviyorum* 'szeretek egy lányt', *kizi seviyorum* 'szeretem a lányt' (így az oszmánliban) *söz söyleyorum* ~ ~ *sözü söyleyorum* stb.

16. Ilyen volt a magyar nyelv mondattani állapota egy bizonyos időben. Jellemző volt tehát rá a személyragok nagy gazdagsága, a határozott tárgynak testes kitevővel való megkülönböztetése (a legtöbb esetben) és végül az a tendencia, hogy a határozott és a határozatlan tárgy (vagy a tárgyatlanság) egymással élesen szemben álljon. Ebben az időben tehát a személyragok közül bármelyik használható volt tárgyatlanság, határozatlan tárgy vagy határozott tárgy esetében. Viszont a gondolkodás említett sajátossága miatt a nyelvérzék a kétféle tárgyra való rámutatást kettős funkciónak érezte. Mi történt ilyenkor? Alakgazdagság + több funkció = alakhasadás és funkciómegoszlás: az egyik alakhoz az egyik, a másikhoz a másik funkció társul. A személyragok is elkezdtek elhelyezkedni e kettős síkon, megindult az alanyi meg a tárgyas ragozás szétválása. Ez a szétválás nem ment egyszerre, hanem nyilván igen hosszú folyamat volt. Voltak esetek, amikor eleve csak egy rag állott rendelkezésre (-*tok*), de ez aránylag ritka volt. Félrehagyva most azt az ingadozást, amely mint láttuk, még fennállott az egyes alakok személyhez kötése szempontjából is (*légy* ~ *legyen*, *vagy* ~ *vagyon* stb.), a két ragozási rendszerben is csak hosszú ingadozások után helyezkedtek el az egyes személyragok. Általában a tárgyas ragozás személyragjai lettek a személyes névmásból keletkezett személyragok,

tehát: tárgyasak:

várom, kéröm
várod, kéröd
vár(j)á, kéri
vártok, kérték
vár(j)ák, kériik

viszont a vegyes eredetűek alanyiak:

várok, kérek
vársz, várol, kérsz, kérék
vár, váron, kér, kérék
vártok, kérték (minthogy más nem állt rendelkezésre)
váronak, kérének

A többes I. sz.-ben azonban nem így van. Itt a személyes névmási eredetű rag áttévedt az alanyi csoportba: *várumuk*, viszont a vegyes eredetűek

közé számító (puszta többesjelet hordozó) *-k*, *-uk*, *-ük* a tárgyias ragozás tagjává lett.

Ez nyilván igen hosszú ingadozásra mutat, s nem is éppen általános. Ma is vannak olyan egymástól független nyelvjárások — többnyire szigetek —, hol a tárgyias ragozásban is *-unk*, *-ünk* a személyrag, így a Dráva mentén, Nyitra megyében, Bihar megyében Jánosfalván, a Brassó megyei csángó falukban is, s ez egy valamikor egységes nyelvjárás csoport széttelepítésével magyarázható. Tehát volt egy olyan ősmagyar nyelvjárás, ahol az *-nk* kettős funkciójú maradt. Nem lehet megőrzött régiség, mert ez annyit jelentene, hogy még az ómagyarban is *-nk* volt a rag, s csak azután lett *-uk* > *-juk*. Ennek ellentmond a HB.: *tumetivc* stb.

17. A többi igeidőben és igemódban némi eltérésekkel ugyanígy alakultak ki a személyragok. Így az elbeszélő múltban (az idő, ill. módjeleket most elhanyagolva):

Tárgyas:

vára-m, kéré-m
vára-d, kéré-d
vára-∅ kéré-∅
vára-k, kéré-k
vára-tok, kéré-ték
vára-k, kéré-k

Alanyi:

vára-k, kéré-k
vára-l, kéré-l
vára-∅, kéré-∅
vára-msk, kéré-mšk
vára-tok, kéré-ték
vára-nak, kéré-nek

Az azonosságok kevés magyarázatot igényelnek. Számos személyrag szemmel láthatólag a jelentő mód jelen időből terjedt ide át, így az alanyi *-k* egyes 1. sz., az *-l* egyes 2. sz., s a *-nak*, *-nek* többes 3. sz. Az *-l* meglétét egyebek között ezért is tettük föl a jelentő mód jelen időben, meg a *-lak* magyarázatául. Úgy látszik, az *-l* sokkal hamarabb vesztette el jelen idő jellegét, mint az *-sz*, ami abból is valószerű, hogy az *-sz* elvégre mindmáig számos igen jelenidőjelként vagy ennek folyományaként szerepel (*sz-szel* meg *sz-szel* és *d*-vel bővülő igeformák). Az *-l*-en kívül a következő eltéréseket figyelhetjük meg. Közös alak az alanyi meg a tárgyias ragozásban az egyes 3. sz., meg a többes 2. sz. Ez érthető. Az egyes 3. sz.-ben az azonosság ugyan nem eredeti, hanem másodlagos: a személyes névmásból, mint tudjuk, csak *ī* maradt. Ez hozzájárulva az elbeszélő múlt időjeles alakjához, kettőshangzóba egyesült vele, tehát *vára + ī*, ill. *vársī + ī* csak *vársī* alakot adott, s ebből a *varé ~ vári ~ vará, kéri* stb. a természetes fejlemény, amitehát egybeesett a *∅* ragot hordozó elbeszélő múlt alakkal, az alanyi ragozás egyes 3. sz.-vel. Itt tehát két alak konvergens fejlődés következtében esett egybe. Viszont ennek következtében a jelen időben kialakult és a tárgyias ragozásra jellemzővé vált *-j* nem jelentkezett, és hiányzik is, csakúgy, mint a palatálisok *-i*-je az elbeszélő múlt tárgyias többes alakjaiban. Ezért aztán nem alakulhatott ki külön alak a többes 2. sz.-ben, e ponton tehát a két ragozás szétválása tökéletlen maradt.

Külön említést érdemel a tárgyias többes 1. sz. végződés: *várák, kérék*. Bár a személyrag itt ugyancsak egyszerű *-k* többesjel, mint voltaképpen a jelen idő tárgyias többes 1. sz.-ben, a különbség az időjelben van. A különbség keletkezésének az oka nyilvánvaló. Ha az *ī* időjelhez járult volna a *-k* többesjel, mely, mint láttuk, már a többes 1. sz. ragjaként állapotodott meg, az eredmény *várák, kérék* lett volna, tehát kellemetlen homonímia, mely a kifejezés világos-

ságát, érthetőségét hátrányosan befolyásolta volna. Ezért itt egy másik ige-névképzőből lett időjel teremtette meg a kellő szembenállást. Ez persze fölveti azt a kérdést, vajon nem volt-e két elbeszélő múlt a magyarban, s a másiknak volna ez a maradványa. Ezzel a kérdéssel majd az időjelek fejlődésével kapcsolatban foglalkozunk.

A feltételes mód jelen idejében mutatkozó személyragok nem igényelnek külön magyarázatot, ezek, mint tudjuk, pontról pontra azonosak a jelentő mód elbeszélő múlt végződéseivel, mint erre már — magyarázattal — rámutattunk.

18. A felszólító mód személyragjai szintén kevés kivétellel azonosak a jelentő mód jelen idejével. Tehát (a módjellel, illetve annak fejlődésével most nem törődve):

Tárgyas:

várja-m, kérje-m
várja-d, ?vár-d, kérje-d, ?kér-d
várj-á, kérj-é
várju-k, kérjü-k
várj-átok, kérj-étek
várj-ák, kérj-ék

Alanyi:

várja-k, kérje-k
várja-l, kérje-l, várj-Ø, kérj-Ø
várjo-n, kérj-ø-n
várju-msk, kérjü-msk
várja-tok, kérje-ték
várja-nak, kérje-nek

A tárgyas formák szinte alig adnak itt megjegyzésre okot. Az egyes számban a személyes névmásokból keletkezett személyragok önmagukért beszélnek, a többes 3. sz. ugyanígy, a többes 1. sz.-ben is az egyszerű *-k* többesjelet találjuk, mint eddig mindig, azonban itt a jelentő mód hatása kétségtelen; a felszólító *j* magánhangzója ugyanis rendszeren nyílt (*várjak, kérjek*), míg ebben az esetben középzártságú vagy felső nyelvéllású (*várjok, várjuk, kérjék, kérjük*). Kétségtelenül viszonylag kései és másodlagos a többes 2. sz. *-átok, -étek* alakja, illetőleg ezekben a magánhangzó hosszúsága. Ez egyrészt az egyes és többes 3. sz. hosszú magánhangzójának, másrészt a jelentő mód jelen idő *-játok* személyragjának a hatására alakult ki. Problematikus az egyes 2. sz.-ben a *várd* alak. Ennek a régisége, sajnos, nem állapítható meg. Nyelvemlékeinkben már előfordul, pl. JókK.: *kezdel*, ThewrK.: *mosd el*, SándK.: *zamlald el* stb. (LOSONCZI: MNy. XXI, 47). Két eset lehetséges. Vagy megőrzött régiség, abból az időből maradt ugyanis fenn a 2. sz.-ben a pusztá igetőnek felszólításra való használata. Mikor aztán az alanyi és a tárgyas személyragok különváltak, kialakultak, az alanyi *vár!*, *kér!* mellé természetesen társult a *várd*, *kérd* alak. Lehetséges, hogy a *várd*, *kérd* típus csak az ómagyarban alakult ki. Ekkor ugyanis, mint látni fogjuk, mondatfonetikai okokból keletkeztek ilyen alakok: *vár' meg, kér' tőle* (hármass torlódás!), ezekből kibontakozott egy *vár!*, *kér!* egyes 2. sz. alanyi ragozású alak, s ennek az analógiájára keletkezett a *várd*, *kérd* típus. Ebben az esetben persze arról nem lehet szó, hogy a *várd*, *kérd* formákat minden habozás nélkül már a személyragok kialakulása idejére, az ómagyar korra föltegyük. A két föltevés között dönteni szinte lehetetlen. Különben erre a kérdésre még többször is visszatérünk, a módjel, valamint az ómagyar kori fejlődés tárgyalásakor.

Az alanyi ragozásban az egyes 1. sz. *-k* esetleg a jelentő módból vonódott át, de közvetlen is keletkezhetett a többes *-k* átvonódásából, talán a kettő együttes hatására. Itt azonban érvényesül a *-j* módjel eredeti nyíltabb vég-

hangzója, ami inkább a független keletkezés mellett szól. Mint már többször láttuk, az egyes 2. és 3. sz.-ben itt az eredetitől eltérő elhelyezkedést látunk a személyragokban, a 2. sz. \emptyset ragú, a 3. sz. $-n$ személyragot kap. Azt is láttuk, hogy e téren az ingadozás még a XIV. sz. elejére is átnyúlik. Így az ÓMS.-ban 2. sz. a *Wegh halal engumet*, de 3. sz. a *ne leg, kegulm mogomnok*. A 3. sz.-ben nyilván hatott a jelentő mód. Eredetileg itt *várjan, kérjen* lehetett az alak, vö. többes szám *várjanak, kérjenek*, s a zártabb magánhangzó a jelen idő hatására alakulhatott ki. — A *várjal, kérjel* alakokban nyilván a jelentő módból terjedt át a rag. A magánhangzó viszont a $-j$ -re jellemző.

Megjegyzendő, hogy ezeken kívül valószínűleg még más, egyes 2. sz. alakok is voltak, ezekre azonban szintén az volt a jellemző, hogy nem volt rajtuk testes rag, csak \emptyset , tárgyalásuk, főleg hangtörténeti magyarázatuk inkább a módjel fejezetébe tartozik.

Nem beszéltünk még a befejezett múlt személyragjairól, ezeket azonban kissé másképpen kell megítélnünk, azért előbb az időjelről kell majd beszélnünk.

19. Az időjelek természetesen szintén módosulásokon mennek át, minthogy a fejlődés, a hangváltozások és általában azok az erők, melyek nyelvvalakító tényezők, rájuk is hatnak.

Mint láttuk, sőt többször ismételtük is, a z elbeszélő múlt jele az igenévképzői eredetű $*-i$. (Sokan vallják, hogy ez az ősmagyar $*-i$ nem fgr. $*-i$ igenévképzőre megy vissza, hanem fgr. $*-k$ igenévképzőre, melynek a magyarban i fejleménye is lett volna. E nehéz hangtani kérdésbe most nem megyünk bele, egyelőre csak annyit mondunk, hogy miért kell keresni ilyen szokatlan fejlődést, mikor van fgr. $-i$ igenévképző, más fgr. nyelvekben is ez lett a múlt idő jele, s ez pontosan megfelel a magyar alakoknak, csupán a tárgyas többes 1. sz.-ben találunk más időjelet. De mint látni fogjuk, egyéb körülmények is valószínűsítik azt, hogy itt nem fgr. $*-k$ fejleményével állunk szemben.)

Ez az $*-i$ a megelőző igető-véghangzóval illabiális utótagú kettőshangzót alkot. Az ősmagyar kor második szakaszában, a vándorlások korában, tehát a honfoglalást megelőző századokban megindul az illabiális utótagú kettőshangzók egyszerűsödése, s az eredmény e vagy i . (Ez a fejlődés megindult, de az egész nyelvterületen nem fejeződött be, erre mutat a HB.: *enejyc* és a KT.: *lelhetneýnc.*) Majd az e még illeszkedik $á$ -vá veláris hangrendű szavakban. Tehát: *várem, -éd, -é, -étek, -ék* > *váram, -ád, -á, -átok, -ák*; ám az alanyi ragozásban az illeszkedés nem ment végbe minden egyes alakban, az egyes 1. sz.-ben megmaradt a *várek* alak, ennek nyilvánvaló oka, hogy a *várak* egybeesett volna a tárgyas többes 3. sz. *várak* alakkal. Hogy az illeszkedés a többes 3. sz. alakban ment végbe és nem az egyes 1. sz.-ben, annak bizonyára az az oka, hogy amazt sokkal erősebb asszociáció fűzte az egyes 3. sz. *vára*-hoz, mint az alanyi egyes számot a többi 2., 3. sz.-hez. Nem vált szét az alanyi meg a tárgyas ragozás az egyes 3. sz.-ben, ez mindkét esetben *vára* volt még ebben az időben, továbbá a többes 2. sz.-ben közös a *váratok*, itt a szétválás még ma sem valósult meg. A többes 1. sz.-ben a tárgyas igeragozás kialakult formái szerint a személyrag egyszerű többesjel, $-k$ lett volna. Ámde ez a 3. sz. ragjává lett, minthogy a többes 3. sz. = egyes 3. sz. + $-k$. Itt veszedelmes homonímia támadt volna. Ennek elkerülésére egy másik igenévképző lépett a $-i$ helyébe: a fgr. $*-k$ > γ > $-u, -ü$. Nehéz eldönteni, mikor. Arra gondolhatunk, hogy talán

még a diftongus monoftongizálódása előtt, amikor tehát a többes 3. sz. még **vársik* volt, ekkor a többes 1. sz.-be **vársysk* lépett. Ez elméletben lehetséges, de nagyon nehéz elképzelni a hangtani fejlődést. A γ -nek a vokalizálódás előtt mássalhangzó előtti helyzetbe kellett kerülnie, ami lehetséges, ha fölteszük, hogy a γ után a tővégi magánhangzó igen hamar eltűnt. Viszont a γ -nek nyomai vannak még az ómagyarban. Másrészt egy **vársyk* alakban alighanem hasonulásnak kellett volna beállnia, és ekkor az *-ü*-vá való vokalizálódás nehezen mehetett volna végbe. Azért valószínűbb, hogy a nyelv egy darabig állta a homonímiát, s csak viszonylag későn, a γ vokalizációja után, a *várou* a *-k* személyraggal elfoglalta a paradigmában a helyét. Lehetséges, hogy valaha volt **-k* időjeles múlt is, vagy legalább megindult ilyesminek a kialakulása, s ebből mentődött át a többes 1. sz.-be az eltérő időjel. — Megjegyzendő, hogy a veláris hangrenden a kettőshangzónak *i*-vé való fejlődése nem hagyott sehol nyomot.

A palatális hangrenden a nyelvjárások zömében az *-é* időjel állandósult, s ezekben a *kérék* típusnak a kettős értelmét sem küszöbölte ki a nyelvfejlődés, annak a jeléül, hogy az a homonímia, mely a velárisokban eltérő alakokat váltott ki, nem volt olyan veszélyes, hogy a palatálisoknál is hasonló megoldás kényszerült volna. Volt azonban a magyar nyelvjárásoknak zártabb változata már az ősmagyar korban, melyben az illabiális utótagú diftongus *i*-vé fejlődött. Az *i*-ző nyelvjárásokban ez a fejlődés ment végbe, de nem minden alakban, és talán nem mindenütt. Sylvester nyelvtanában (de a használat ugyanez az Újtestamentomban is) a *szeretni* ige elbeszélő múltja a következőképpen alakul: *szeretim, szeretid, szeretę, szeretők, szeretitek, szeretęk*. Ezekben az ϵ -vel jelölt hang nyilván a zárt *é* (a nyílt \bar{e} -t Sylvester másképpen jelöli). Semmi esetre sem lehet helyes TRÓCSÁNYI (MNy. V, 347), MELICH (MNy. IX, 154) és HORGER (Igerag. 115) nézete, ki ebben *ęi, ęi* kettőshangzót olvas. Kérdés, mi ennek az alakkeveredésnek az oka. Nyilván a jelen időtől való megkülönböztetés. A jelen idő egyes 3. sz.-ben, mint láttuk, *kéri, szereti* alakok keletkeztek (*kérem, kéred, kéri*). Az ettől való megkülönböztetésre szolgált az elbeszélő múltban a nyíltabb nyelvjárásból származó *kéré* alak, s ennek a természetes többese, a *kérék*. Többes 1. sz.-ben a *kérok* alak a *kérük* > *kérjük*-tól élesen elvált, csakúgy mint az egyesben a *kérék: kéri* stb. A többes 2. sz.-ben, úgy látszik, a homonímia: *kéritek* egy darabig fennállt, s csak a honfoglalás táján enyészett el, amikor a szóvégi *i* megrövidült, és a jelen időben ez a rövid *i* hatolt be a többi személybe is, alkalmasint segítve a homonímiától. A 3. sz.-ben azonban a kérdést a nyíltabb nyelvjárási alakok belekeveredése oldotta meg. Ámde itt két megjegyzés kívánkozik. Az egyik, hogy ezek a 3. sz. alakok nem általánosak az *i*-ző ragozásban, hanem voltaképpen Sylvester nyelvjárására jellemzők, és további kutatásra vár, vajon másutt is, és milyen terjedelemben fordulnak elő. Mindenesetre az én véleményem szerint így kell értelmezni Dévai Bíró Mátyás adatait is, azaz ilyenféleképpen. Melich és vele Horger Dévai Bíró Mátyás szóvégi ϵ -jét hosszú nyílt \bar{e} -nek értelmezi, ami nem általánosítható. Dévai Bíró tudvalevőleg olyan helyesírást szerkesztett (mint VÉRTES O. ANDRÁS kimutatta: MNy. LIV, 22 kk.), amely váltakozva olvasható különböző nyelvjárások szerint. Az *ó é* betűje tehát azt jelenti, hogy mondjuk, a *vér* szó olvasható *vér*-nek és *vír*-nek, ugyanígy *lú* *lú*-nak vagy *ló*-nak, a *kü* *kü*-nek és *kő*-nek, míg pl. a *fűzet* lehet *fizet* és *fűzet* stb. Az *é* mellett Dévai minden olyan *é*-féle hangot, melyet *i*-ző nyelvjárás nem olvashat *i*-nek, ϵ -vel jelölt, tehát a nyílt \bar{e} -t is, meg az *i*-vel nem váltakozó *é*-t. Sőt, az is lehet, hogy

az \bar{e} már ekkor kezdett átcsapni \acute{e} -be. Dévai Bíró Mátyás tehát voltaképpen támogatja Sylvester rendszerét. Azt viszont nagyon nehéz volna megmagyarázni, hogy ezekben az esetekben valóban nyílt hosszú \bar{e} volna, ha csak arra nem gondolunk, hogy egyes nyelvjárásokban esetleg a szóvégi \acute{e} \bar{e} -vé változott, erre azonban semmiféle okunk vagy analógiánk nincsen. Dévai tehát \acute{e} -vel az \acute{e} -t, illetőleg az \acute{e} -vel váltakozó hosszú \bar{e} -t jelölte. A mai nyelvjárásokban mindenesetre nem így áll a dolog, de a régi adatok világosan beszélnek.

20. A felszólító mód jele, mint tudjuk, $-j$, és a nyelvemlékeinkben is ez, másrészt láttuk, hogy a fgr. alapnyelvben a $*-k$ igenévképzőből alakult igealakok lettek felszólító módúak. Ez a kérdés hangtani szempontból tisztázásra vár, ugyanis, mint tudjuk, a fgr. $*-k$ - $>$ ősm. $*-\gamma$ - fejleménye nem j , \acute{i} , hanem \underline{u} , \acute{u} szokott lenni. Még azon is lehet vitatkozni, hogy előfordul-e egyáltalában a γ -nek illabiális vokalizációja (mi úgy véljük, alig), de ha van ilyen, az egészen kivételes. Éppen a $*-k$ igenévképző igen gyakori toldalék a magyarban, úgysis mint igenévképző ($-ó$, $-ő$), úgysis mint az elbeszélő múlt és a feltételes mód többes 1. sz. tárgyas alakjában az időjel, és mindig \underline{u} , \acute{u} fejleményét tapasztaljuk. Nincsen tehát okunk, hogy itt más fejlődést tegyünk föl intervokalikus helyzetben. A j ennél fogva magyarázatra szorul. Ez a magyarázat nem éppen nehéz. Egy $*v\acute{a}rsk$ s, $*k\acute{e}r\acute{s}k\acute{s}$ típusú alakból természetesen a $-k$ - hangzóközi helyzetét tekintve az ősmagyarban $*v\acute{a}r\gamma s$, $*k\acute{e}r\gamma s$ lesz. Ezek az alakok veszik föl a személyragokat, tehát $*v\acute{a}r\gamma sk$, $*v\acute{a}r\gamma sn$ stb., $*k\acute{e}r\gamma sk$, $*k\acute{e}r\gamma sn$ stb. Ekkor a kétnyíltszótagos tendencia értelmében a tövéghangzó kiesik, annál inkább, mert ezeket az alakokat az átlagosnál nagyobb nyomatékkal ejtik az első szótagon, s ez siettetethi a következő nyílt szótag magánhangzójának pusztulását, tehát $*v\acute{a}r\gamma sk$, $*v\acute{a}r\gamma sn$, $*k\acute{e}r\gamma sk$, $*k\acute{e}r\gamma sn$ -féle alakok keletkeznek. Azokban az esetekben, amikor az igező nem egy mássalhangzóra végződik, tehát nem két nyílt szótag követi egymást, a sokkal nagyobb számú, magánhangzót enyésztető igék analógiája lehengerlő. Ily módon azonban a mediopalatális zöngés spiráns mássalhangzó utáni helyzetbe kerül, s ekkor, mint tudjuk, az uralkodó fejlemény a j , \acute{i} (vö. *baltiryan* $>$ *bojtorján*, *fi* + *erys* $>$ *férj* stb.). Így tehát *várjak*, *várjon*, *kérjek*, *kérjen* stb. alakok keletkeznek. Az egyes szám 2. sz. *várj* alakjában azonban ez a magyarázat önmagában nem elegendő, hiszen ebben az alakban nem volt két nyílt szótag egymás után (*vársy!*), ami a magánhangzó kiesését okozhatta volna. Két magyarázat lehetséges, végeredményben mind a kettő analogikus jellegű. Az egyik szerint az ősi felszólító alak, mely kétségtelenül az egyes. 2. sz.-ben volt a leggyakoribb — tehát itt tartotta fenn legtovább a hagyomány, az erős emlékképek —, egyszerűen *várs!* volt sokáig, amikor már a többi személyben végleg fölülkerekedett a *várjon* $>$ *várjon* típus. Ennek analógiájára lépett az egyes 2. sz.-ben is a *várj!* a *vár!* helyébe. Egy másik lehetőség, hogy a $*v\acute{a}r\gamma s$, $*k\acute{e}r\gamma s$ alakok szabályosan fejlődtek, tehát *várou*, *kéréü* lett belőlük, majd *váro* \sim *várú*, *kéro* \sim *kéru*, azonban ezek elszigetelten álltak, s a ragozásban: *várjak*, *várú*, *várjon*, *várjunk* stb., *kérjek*, *kéru*, *kérjen*, *kérjünk* stb. a j -s alakok analogikusan elnyomták az eredeti, szabályos fejlődésű alakokat. Mindkét magyarázat lehetséges, és az is lehetséges, hogy mind a kettő végbe is ment. — Ezt a magyarázatot elveti PAPP ISTVÁN (FUF. 32: 282 kk) terjedelmes cikkében. Két ellenvetést tesz. Az első teljesen érthetetlen. Azt mondja ugyanis, és egész cikke ezt óhajtja bizonyítani, hogy a magyar nyelvtörténetben semmi sem mutat arra, hogy itt egy fgr. $*-k$ fejleményéről van szó. Ezt ugyan eddig

nyomatékosan senki sem állította (még a fölhozható ellenérveket sem említik meg), ellenben meglepő a cikk zárórésze, melyben azt mondja, hogy persze, fgr. oldalról tekintve a dolgot, a *j*-t valóban lehet, sőt kell fgr. *-*k* fejleményének tekinteni. Érthetetlen, hogy mire való volt akkor az egész cikket megírni. Nyilvánvaló, hogy a magyar toldalékok történetében nem szabad egyoldalúan a magyar nyelvtörténeti adatok alapján keresni a megoldást, aminthogy hiba volna az is, ha a magyar nyelvtörténetet figyelmen kívül hagyva, egyoldalúan fgr. szempontból ítélnék meg a dolgot. Nyilván a kettő együttes figyelembevétele a helyes módszer, és soha senki sem állította, hogy csak a magyar nyelvtörténet alapján föltétlenül *-*k* előzményt kell föltennünk. Erre a fgr. nyelvészet adja meg az indítékot. — A másik ellenvetése az, hogy a magyar nyelvben nincsen nyoma annak, hogy valamikor a puszta igető lett volna a felszólító mód egyes 2. sz. alakja. Ha ez valóban így volna is, akkor sem volna ok rá, hogy ennek a lehetőségét, sőt bizonyos fokig a valószínűségét, más nyelvekből szerzett tapasztalat és a józan ész alapján, tagadjuk. Igaz, hogy nyelvünkben nagyon gyér jelei vannak a módjeltelen felszólító módnak, de talán mégis vannak. Így alkalmasint ilyen a *gyer*, *gyerünk*, *gyertek* felszólító alakosor. Papp István ezt kissé naiv módon úgy magyarázza, hogy egy hajdani *eredj*, *eredj*, *eredj*-ből szótaghatár eltolódással lett *ere*, *gyere*, *gyere*, *gy*. Ez azonban nemcsak valószínűtlen, de lehetetlen is. Elsősorban a jelentés körül van baj. Az *eredj* annyi, mint 'menj innen, menj el', a *gyere* 'jőjj ide'. Ilyen jelentése az *ered*-nek nincsen nyelvemlékeinkben sem ('indul, elmegy' az idevágó jelentésárnyalat). Nagyobb baj, hogy a *gyer(e)* a régiségben rendszerint *jer*, *jere*, *jerünk*, *jertek* alakban fordul elő. A KazK. egy kétes adatát nem számítva a *gy*-s változatok a XVII. sz. végétől kezdenek terjedni. Semmi esetre sem ezek az eredetiek, tehát az *eredj* *dj*-jének folytatásai. Hozzá lehet ehhez még venni, hogy az eredeti *d* + *j*-ből valószínűleg geminált *ggy* ($\frac{g}{g}g$) keletkezett, nem pedig, mint Papp István és mások vélik, előbb *gy*, s azután ebből geminációval *ggy*. Mindenesetre a HB.-beli *oggun*, *kegiggen*, *vimagguc* stb. világosan geminációra mutat, s ha az *ovga* alakban ilyesmi nincsen, amire Papp I. hivatkozik, ez igen egyszerű dolog, a magyarban mássalhangzó és félhangzó után nincs gemináció. (BÁRCZI: MNy. XXXIX, 340; MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 170; HORGER, Igerag. 125. stb.) Papp úgy magyarázza a *várj*, *kérj* alakok keletkezését, hogy a *várj egy kicsit*-féle mondatokban mondatfonetikai alapon esett ki a magánhangzó. Aligha kell ezt cáfolni. Olyan eset, ahol a felszólító módot magánhangzós szókezdet követi, viszonylag kevés van, ezek általánossá válása nemigen következett volna be. (A *várj egy kicsit* is csak mai nyelvünkben lehetséges, az *egy* névelő az ősmagyarban nem volt meg.)

21. Vitás a *ládd*, *tudd*, *akard*, *kösd*, *bánts*d stb.-féle alakok eredete: megőrzött régiségek-e, vagy újítások. De az előbbi talán valószínűbbnek látszik, bár a *süsd*, *tartsd*-félék az ellenkezőre mutatnak, ezek azonban lehetnek kései analogikus hatások. Különösen a *ládd* (és nem *lásd*) vagy *ködd*, *bocsádd*-féle ma már elavult alakok a megőrzött régiség föltevését tesszik valószínűbbé. Nyilván felszólító módjel nélküli alak a ma már kissé elavult *jövel*, *jövetek*. Ebben az *-el* igekötő (LOSONCZI: Nyr. 48: 65), noha Papp az igekötőt egészen új képződménynek minősítve a föltevést elhárítja. Ez az „egészen új” föltétlen tévedés. Egyébként Papp magyarázatának számos részletével itt nem is foglalkozunk, annyira valószínűtlenek. De van *j*-tlen alak a 3. sz.-ben is: KeszthK. 210: *yw*; VirgK. 56: *iw*.

22. Meg kell azonban említenünk a JókK. néhány különös alakját, így elsősorban a 56, 137, 147: *menye*, 49: *valya*; továbbá KulcsK. 10: *fel terye* ('törj'), 79: *vye* ('vívj'); KeszthK. 248: *imagyé* és sok hasonló (MNy. IX, 252; TMNy. 599). Ezekben az *-a*, *-e* nyomatékosító elem, olyanféle, mint a *-sza*, *-sze* a *jersze*, *mondjadsza*-félékben. Ezt talán egybe lehet vetni a *vog. ä*-vel: pl. *jāγ-ä* 'hé, atyus!', *nēt-ä* 'nők!', de talán valószínűbb, hogy ezek között és a magyar alakok között inkább lélektani rokonság van. Egyik-másik nyelvjárásunkban van az *-e* nyomatékosító elemnek is nem nagyon kiterjedt használata. Egyesek szerint ez az *-e* nyomatékosító elem azonos volna az *-ē* kérdőszócskával, ez nem bizonyos, a *jere* végső *e*-je nyílt, ami persze nem bizonyít a nyíltság ősisége mellett, mert a magyarban a szóvégi (a szóval összetapadt) *ē* nyílttá lesz. A nyj. *gyüwö* alak (MELICH: MNy. IX, 252) *ē*-re mutathat, de egy adat nem sokat bizonyít.

Vannak azonban a JókK.-ben ennél bonyolultabb alakok is, így pl. 9: *zolyw*, 11: *mongyw*. Ezek az alakok nagyon nehezen magyarázhatók. Melich magyarázata (i. h.), melyet Horger is lehetségesnek tart (i. h. 119) mind a fenti *e*-t, mind e példák *w*-ját úgy magyarázza, hogy a felszólító mód jele eredetileg nem *j*, hanem *ji* volt, nem illeszkedő *i*-vel, s szerinte a *várjon*, *írjon* (MNy. IX, 14) régebbi **várjēn*, **írjēn*-ből lett. Ez teljesen valószínűtlen, semmi sem okolja meg az *-i*-t (mi volt az előzménye, hogy került oda?), és semmi sem igazolja kései eltűnését. Meg lehet próbálkozni más magyarázattal. A *szólju*, *mondju* alakokból a *γ*-nek mássalhangzó utáni fejlődésével szabályosan *szólj*, *mondj* alakok keletkeznek, ez a mai nyelvben is így él. Azonban más lehetőség is van. A *γ*, bár ritkábban, mássalhangzó után is fejlődhetett *u*-vá, vö. pl. *baltiryan* > *bojtorvány* változat (MNy. XLIII, 12) és a török *qirγaj* meglehetősen általánosan *karvalj*-t eredményezett. Ámde a szóvégen, a *szólj*, *mondj*-féle alakok hogyan fejlődhetek tovább? — Más megoldás: *szólγ*, *mondγ*, majd a *γ* vokalizálódásával *szólú*, *mondú*, esetleg *szólu*, *mondu*. A két alak keveredésével állott elő a *szólju*, *mongyu* változat. Ez persze merő föltevés, de pillanatnyilag ez illik hozzá a nyelvi tényekhez.

23. A felszólító mód *j*-je azonban még az ősmagyarban a megelőző mássalhangzóval különféle kapcsolatokat, fejleményeket alkot. Már jókor, mihelyt a *γ* előtti magánhangzó eltűnt, és a *γ* érintkezésbe jött mássalhangzókkal, különféle kiegyenlítődések álltak elő. Egyszerű dolog, hogy az *n + i*, *l + i* egybeolvad *nyy*, *lly*-lyé: *menjen*, *halljon*. A *d + j* eredménye *ǰǰ*-féle hang, melyből a honfoglalás utáni századokban *gy* (ill. *ggy*) lett: *adjon*, az *sz + j* = *ssz*, *z + j* = *zz*, tehát: *másszon* (*másszék*), *mosson*, *nézzon* stb. — A *t + j* eredménye kétféle. Általában hangzóközi helyzetben *ss*, pl. *fusson*, *lásson*, *hasson*, *bocsásson* stb., ellenben mássalhangzó + *t + j* = mássalhangzó + *cs*: *tartson*, *bontson*, *fordítson*, *tanítson* stb. (HORGER, Igerag. 126). Ezeknek az alakoknak a keletkezése nem világos; *t + ǰ*-ből *cs*-féle alak keletkeztetett, mely mássalhangzó után *cs*-ben állapotodott meg, magánhangzó után azonban *ss* eredményt adott, talán *cs* > *çs* > *ss* intervokalikus helyzetben. Ez persze nem magyarázat, csak ténymegállapítás. Valószínűleg igen régi folyamatról van szó, azonban nyelvjárásainkban, már történeti időkben, különféle más folyamatok is megzavarták ezt. Így pl. a *tát* igénknek előfordul *tássa* alakja is, de a *tássa* lett általános. A nyelvjárási különfejlődések persze már a következő korba tartoznak.

Vitatott kérdés, hogy a mássalhangzó + *i* összeolvadásakor keletkezett hangok (*gyy* = *žž*, *ss*, *lly*, *nyy* stb.) egyszerű mássalhangzók voltak-e, melyek aztán geminálódtak hangzóközi helyzetben, vagy pedig a két mássalhangzó összeolvadása geminált hangot eredményezett. Legrégibb nyelvelméleinkben geminált hangot találunk (persze csak magánhangzó után: mássalhangzó után nincs a magyarban gemináció), így HB.: *bulscassa*, *kegiggen*, *oggun*; ÓMS.: *maraggun*, *felleyn*, *illen*, *ullyetuk* stb. Igaz, ma vannak nyelvjárásaink, melyekben az így összevont alakok nem geminátával hangzanak: *agyon*, *tugyon* stb., s ezt némelyek eredetinek tartják, mi azt hisszük, hogy ez a rövidülés másodlagos. E nyelvjárásokban ugyanis más, kétségtelen gemináták is megrövidülnek: *ecör*, *lábál* ('lábbal'), *ábá* ('abba'), *hozuk*, *sütem* ('sütöttem'), *halod* stb. (HORGER, Nyelvj. 98). A kérdést nehéz eldönteni végleges érvennyel, de régi szövegeink tanúsága nem megvetendő, s az a tény, hogy az egyszerű mássalhangzó csak szűk nyelvjárási területeken van meg, inkább az itt lefolyó újításról vall.

Különleges megemlítést érdemel még a *žt* végű igetövek felszólító módja. Ide tartoznak az *-it* képző előzményei és általában a ma *-jt*-re végződő igetövek (*gyűjt*, *rejt* stb.). Tudvalevőképpen, ha ezek felszólító módba kerülnek, a következő hasonulási folyamat játszódik le: $-sžt + sγ$, ebből a kétnyíltszótagos tendencia következtében a *γ* előtti magánhangzó kiesve, a *γ* a *t*-vel érintkezik. Tudjuk, hogy a *t*-nek az ősmagyarban rendkívül erős hasonító hatása volt mind a megelőző, mind a követő mássalhangzóra. A jelen esetben a *γ* artikulációja előre húzódik, a *t*-hez közelebbre, és zöngétlenül. Az eredmény tehát *žtž* lenne. Persze lehet, hogy ez sohasem valósult meg így, még átmenetileg sem, hanem a *t* azonnal kiesett, és *žž* állt elő. Legalábbis ezek azok az alakok, melyekkel nyelvelméleinkben találkozunk, és melyek még sokáig fenn is maradnak, így HB.: *zoboducha*; ÓMS.: *kyniuhhad*. Ez a változat még a kódexek korában is gyakori. Itt tehát részben ugyanaz a folyamat is lejátszódik, mint a *fest + jen > fessen*, *oszt + jon > osszon*-féle fejlődésekben, és az egész folyamat rokon a hármas mássalhangzó-torlódások másutt is megfigyelhető folyamatával. Egyébként további sorsukról majd az ősmagyar kor eseményei között beszélünk. (Az adatok és források pontos jegyzéke MELICH: NyK. 40: 379 kk; egyébként HORGER, Igerag. 129–34.)

24. Ezzel megtárgyaltuk röviden mindazoknak a mód- és időjeleknek az ősmagyar kori sorsát, amelyeket az ősmagyar kor még az előmagyarból örökölt. De jól tudjuk, hogy első nyelvelméleinkben más igeidők, sőt más módváltozatok is előfordulnak és igen fontos szerepet visznek a magyar nyelv háztartásában. Ezek az időjelek az ősmagyar korban keletkeztek, pontosabban ekkor váltak időjelekké, illetőleg idő és mód kifejezőjévé.

Ezek közé tartozik elsősorban a befejezett múlt *-t* (*-tt*) időjele. Ez az időjel ebbéli funkcióját az ősmagyarban vette föl, a többi fgr. nyelvben nyoma sincs. Még a mai nyelvérzék számára is nyilvánvaló, hogy a vele ellátott igealakok voltaképpen azonosak a múlt idejű vagy befejezett melléknévi igenévvel: *látott*, *várt*, *keresett*, *kért* stb. Ha tehát az időjel eredetét kutatjuk, mint előzményt a *-t*, *-tt* igenévképző eredetét kell keresnünk. Ez a kérdés sokáig nemcsak vitatott, hanem igen éles harcok tárgya volt, s talán még most is akadnak, akik nem fogadják el a tőlem már régen ajánlott megoldást (amit sajnos írásban részletesen nem fejtettem ki), hanem valamely régi magyarázathoz ragaszkodnak, ezért ezekkel is kell foglalkoznunk. Két

vélemény áll egymással szemben. Abban mind a kettő megegyezett, hogy az igenévképző, melyből ugyancsak teljes egyetértésben származtatták az időjelet, azonos a *-t*, *-at*, *-et* deverbális nomenképzővel, tehát *lét ~ lett*, *tét ~ tett*, *adat ~ adott*, *kereset ~ keresett* stb. eredet szempontjából egymásnak változatai, melyek közt az eltérés a fejlődés során, az alakok funkcionális elkülönülésével keletkezett. Mindegy tehát, hogy a névszó- vagy az igenévképző eredetét keressük, a kettő végeredményben funkcióban is azonos, hiszen mint tudjuk, a fgr. igenevek rendszerint jelentették magát a cselekvést is, nemcsak a cselekvőt vagy a cselekvés tárgyát, elszenvedőjét. Megjegyzendő, hogy ebben a kérdésben, ti., hogy a *-t*, *-at*, *-et* azonos, a vélemények nem voltak mindig annyira egyöntetűek, mint abban, hogy a múlt idő jele azonos az igenévképzővel, azonban inkább a részletekben van eltérés. Először MELICH állította, hogy a *-t* azonos az igenévképzővel (MNy. XI, 346; az irodalom összefoglalását I. BÁRCZI, TihAl. 173; LŐRINCZY, KTSz. 103; D. BARTHA, Szóképz. 79).

25. Két nézet típus állt itt sokáig egymással szemben, s ennek nyomai találhatóak még meg ma is. Az egyik szerint az *-at*, *-et*, *-t* képzőben (s ennek következtében az azóta meglehetősen közvéleménnyé alakult nézet szerint) az igenévképzőben a *-t* voltaképpen nem egyéb, mint a mozzanatos *-t* igeképző. A tulajdonképpeni névszó, ill. igenévképző egy azóta lappangásba került *v* (= β). Ez a *v* (pontosabban β) pedig azonos volna a magyar igenévképzővel, mely egyébként *-ó*, *-ő* alakban él nyelvünkben, és mint tudjuk, alapjában négy fgr. előzményre vihető vissza: fgr. **-k*, **-η*, **-p*, **-m*. A hangtani fejlődés kifogástalanul érthető volna, itt azonban nem részletezzük, mert az egész föltevést teljesen valószínűtlenné tartjuk. (Ebben a szellemben magyarázza ezt BUDENZ, UgAl. 223; SIMONYI, TMNy. 476, 479; SZINNYEI: NyK. 15: 268, 29: 2, MNy. XXII, 242, NyH.⁷ 91; JUHÁSZ J.: MNy. XXXI, 149; LEHTISALO: MSFOu. 72: 256; érdekes, hogy GYÖRKÉNél ez a gondolat nem kap említést.) E felfogás azon alapszik, hogy legrégebb adatainkban a *-t* után mindig van egy labiális elem, így HB.: *ildetuitvl*, *kinzotviatvl*, *intetvinec*; Gyuls.: *Nemzetui*, *ielenetuben*; KT.: *kezdetuitul* stb. E példákban az *u*, *v* betűkkel jelzett hangjában látták az igenévképző (*-ó*, *-ő*) nyomát, s ezt *v*-nek olvasták. Ezzel szemben már MELICH (i. h.) úgy véli, hogy a kérdéses *u*, *v* nem mássalhangzó, nem az igenévképző maradványa, hanem a sokáig megmaradt tővéghangzó, tehát, *u*, *ü*-nek olvasandó. Ugyanerre az eredményre jutott MÉSZÖLY (A HB. hangtörténeti és alakotani sajátosságai 17 kk. és egyebütt; továbbá így vélekedik BÁRCZI, TihAl. 173; LŐRINCZY, KTSz. 103). A *v* igenévképzős magyarázatot valóban, bármilyen gondosan van fölépítve, elvetethetjük. Először is fölmerül a kérdés, hogyan hangozhatott toldalék nélkül — e föltevés tükrében — a megfelelő származék: *kinzotoy*, *nemzeteü*? Másképp aligha. Ám ezeknek az alakoknak nyomuk sincs, legalábbis főnévi értelemben; mint igenevek viszont nem múlt befejezett jelentésűek volnának, hiszen ezek valóban az *-ó*, *-ő* előzményei. Hogy ejtették a KTSz.: *latotuben-t*: *látotuben*? Aligha. Az igaz, hogy mássalhangzó után a *v* (β) kieshetett, de ilyen széles körben? A *-va*, *-ve*, *-ván*, *-vén* képzőkben ugyanez a mássalhangzó megmaradt. Az sem egészen közömbös, hogy a *-t* mozzanatos képzőnek ilyen széles körű alkalmazása meglepő, s hogy éppen olyan igéken, melyekben e képző jelenléte kétségtelen, mint *szere*t stb. és a műveltető igékben (a műveltető *-t* végső elemzésben azonos a mozz. *-t*-vel) ennek szintén nyoma sincs. Mindezek ellenére a

Budenz—Szinnyei-féle magyarázat nem éppen képtelenség, a KTSz.: *latotuot* alak meg éppen mellette szólna. Mégis elvetjük, mert ennél jobb, megnyugtatóbb magyarázatot találunk.

26. A megnyugtató magyarázat csak részben Mészölyé. Azt elfogadjuk belőle (amit előbb Melich mondott), hogy az *u, v* tővéghangzó, mely a *-t* után, ragok előtt (nem abszolút szóvégen!) sokáig kitartott, sőt a *latotuot* alakban még egy tővéghangzót fölvelt analogikusan. Nem tartjuk azonban elhíhetőknek, hogy a *-t* eredetileg locativusrag. Mészöly ugyanis úgy véli, hogy a *-t* eredetileg locativusrag, mely nomen-verbum tövekben járult a szóhoz, annak nominális jellege következtében, de minthogy ugyane szótó verbum is volt, a rag képzővé alakult át, és a határozói alak főnevesült. Ez, egészen rövidre fogva, a Mészöly-féle teória lényege. Azt, hogy a *-t* eredetileg határozórag volt, Mészöly azzal akarja valószínűsíteni vagy szerinte bizonyítani, hogy a *-t* képzős alakok ma is, régen is lehettek hely- vagy időhatározók. Így KTSz.: „fyal ulve le[le] . . . [hi]tuan puftobe[l]e *tacaruta*”; BécsiK. 33: „Es vg Iudit latuā Olofeznèft *vlèttè* o zèkibèn” ’ültében, amint ült’: *sedentem*; 39: „o Angala mègozizot ènget innèt èlmènèttèm es: ot *lakattam* es:z onnat idè *forzòlattam*”: „. . . *euntem* . . . *commorantem* . . . *reverentem*”; MünchK. Máté 8, 14: „lata o napat *fèkette* z hideg *lelettè*”: „. . . *iacentem* et *febricitantem*”; ÉrdyK. 332: „*Idő járatta* az édes Jézus szerelmében tekéletes lett” stb., stb. Ezekben Mészöly szerint mindenütt a *-t* locativus van, de ugyanúgy a *hazamenet, visszajövet* stb. kifejezésekben nincsen egyéb rag, mint az *-at, -et* képző, viszont határozói értelműek, tehát a képzőnek egyenlőnek kell lennie a *-t* locativusraggal. — Ez az okoskodás hibás. A fgr. alapnyelvben nem is volt ritka a ragtalan határozó. Az ugor nyelvek, főleg a hósi énekekben, melyek erősen archaikus nyelvűek, bőségesen adnak példát a ragtalan határozóra, pl. o. *tunx ewa šiγəη xot omsəs* ’a szellem leány a gőzös ház(ba) ült’. Ilyenféle szerkezet a folklór szövegekben gyakori (STEINITZ, OGrChr.² 31, 87). Semmi akadályja sincs annak, hogy ilyen szerkezeteket ősi maradványoknak tekintsünk, ugyanígy a *vasárnap, tegnap, holnap, négykélzáb, mezítláb* stb. ragtalan határozók. Az viszont nehezen képzelhető el, hogy az igék és a névszók szétválása olyan késői volna, hogy a locativusrag igetőhöz még járulhatott. És az sem könnyít éppen a dologon, hogy ilyen nyilvánvalóan ragos határozóból még ragtalan névszónak kellett lennie, bár ez valóban gyakran megtörténik a nyelvünkben, az eredmény azonban rendszerint melléknév, nem főnév.

A megoldás ezeknél sokkal egyszerűbb. A magyar *-t, -tt* igenévképző egy uráli *-t. ~ -tt.* igenévképzőnek a folytatása. Erre a lehetőségre már a TA.-ben rámutattam (TihAl. 173). RÉDEI összegyűjtötte a fgr. nyelvi megfelelőket, melyek két csoportba oszthatók, egyrészt a magyar, továbbá az o. *-ti, -tə* stb. *-ta*, a vog. *-t* deverbális nomenképző: o. *manta* ’menni, menő’, vog. *tuji* ’hava-zik’: *tujt* ’hó’, továbbá a z. *-ten* és a votj. *-tedž* igenévképző *t* eleme fgr. **tt.*-re mutatnak, viszont a lp. *-t:* *gullat* ’hallani’, a f. *-ta, -da:* *syödä, juosta*, md. *-da:* *panžoms* ’kinyit’: *panžado* ’nyílt’ fgr. *-t.*-re vallanak (NyK. 60: 421). Ezt legvalószínűbben úgy magyarázhatjuk, hogy a keleti fgr. nyelvekben gyakran történik az intervokális mássalhangzók geminációja; éppen a *-t*-vel kapcsolatban gyakori ez, így a *hat*: f. *kuute-*, *öt*: f. *viite-* rámutat erre a kettősségre. Rédei úgy magyarázza ezt, hogy az uráli alapnyelvben két igenévképző volt, egy *-tt.*, meg egy *-t.*. Egyes nyelvekben az egyik, másokban a másik kerekedett felül, illetve a két hasonló hangzású igenévképző elvegyült egyik vagy

másik formában. Ez a magyarázat is lehetséges, minthogy a szamojédban is megvan ez a kettősség.

27. Miután ily módon tisztáztuk a kérdéses igenévnék az eredetét, térjünk vissza a befejezett múltra. Ennek az igeidőnek a valószínű kialakulása úgy képzelhető el, hogy az állítmányul is használt igenév birtokos személyragokat kapott, s ezzel rá tudott mutatni az alany személyére. Tehát **várotam*, **várotad*, **várotá*, **várotunk*, **várotatok*, **vároták*. Jelentése olyasmi, mint 'az én várásom (a múltban), a te várásod (a múltban), az ő múltbeli várása' stb. Innen érthető a múlt idejű igei jelentés. Kevésbé valószínű, hogy 'múltban váró én, te, ő stb.' lett volna ez a jelentés. De nem lehetetlen, bár ez igen régi időkhöz vetné vissza a keletkezést, s ez esetben nem birtokos személyragokat, hanem alanyt kellene az *-m*, *-d*, *-á*, *-é*-ben látnunk, amelyek még appozíciószerűen a végéhez tapadtak. Ez a kronológia szempontjából nem közömbös. — Minthogy az igenév véghangzója nyíltabb, ebben az igealakban a személyragok előtt nyíltabb magánhangzókat találunk, szemben a jelen idővel. Amikor a nyelvérzék ezt időnek érezte, természetesen idomult a ragozás alanyi és tárgyasszétválása során a többi igealakhoz. A hozzáidomulás persze nem lett teljes. Az egyes szám 1. sz.-ben a *-k* személyrag nem hatolt ide, tehát kettős funkciója van a *vártam*, *kértem*-nek. A 2. sz.-ben megtörtént az elválás: a *vártad* mellé a jelenből kölcsönzött és az elbeszélő múltban, a feltételes módban és a felszólító módban is meglevő *-l* személyrag alkotott ellentétet: *vártad* ~ *vártal*, *kérted* ~ *kértel*. A 3. sz.-ben a *vártá*, *kérté* mellé akár a jelen analógiájára, akár anélkül a *várot*, *kéret* alak került. A többesben szintén a már kialakult ragozásokhoz igazodtak a személyragok: tehát az *-unk* az alanyiba keveredett: *vártunk*, *kértünk*, míg a tárgyasszétválás átvette a jelentő mód jelen idő (és a felszólító mód) ragját, az *-uk*-ot, mely itt nem lehet eredeti, hiszen mint láttuk, a *-t* utáni magánhangzó nyílt volt. A többes 3. sz. az egyes 3. sz. szerint igazodott, tehát a *várták*-kal szembe a *vártak* lép. A többes 2. sz.-ben az eredeti *várotatok*, *kéretetek* mellé részben a jelen idő, a felszólító mód analógiájára, de részben a belső paradigmatis rendszerkényszer alapján *várotátok*, *kéretétek* változatok keletkeznek. Szinte lehetetlen eldönteni, mikor, de ez már elég későn történhetett.

Rendkívül nehéz eldönteni azt a kérdést, közelebről, mikor keletkezett ez az igeidő. Az, hogy nem az előmagyarban, az biztos. Valószínűnek látszik, hogy még a tárgyasszétválás előtt, úgyhogy mikor a szétválás megindult, és századokon át folytatódott, ez az igealak már igeidő volt. Valószínű, de nem biztos. Keletkezhetett ez mint különleges nominális állítmány igesülése akkor is, amikor a két ragozás elvált, vagy legalábbis elválóban volt, s ez idővel igazodott csak hozzá a többi igeidőhöz és módhoz. Mindenesetre a személyes névmásokból keletkezett személyragok hasonlósága indíthatta el és segítette elő az igenévnék igealakká válását. Ez a kérdés további kutatást vár.

Nehéz annak a megítélése is, mi volt a jelentése ennek az igeidőnek. S ez a korai keletkezés mellett szól. Nem beszélünk most az igeidőnek a szintaxisáról, erre az ómagyar korban kerül sor, amikor már bőséges adatokkal rendelkezünk; amúgy sem biztos, hogy az akkori rendszert vissza lehet az ómagyarba vetíteni (bár valószínű). — Érinteni kell azt a kérdést, miért cselekvő ez a múlt, holott az igenév túlnyomóan szenvedő. Ám tudjuk mai csökevényekből, hogy ez nem ősi állapot, ma is cselekvő a *várt lány*, aki várat nyer, és főleg

intranszitiv igék: *rejtőzött*: BécsiK. 169: „két *el rètezet* ventol megvaluā”; *termett*: „*Termettebb* gyümölts fákat nem lehet látni mint az idén” (Mik: TörL.), *fáradt, esett* (gyümölcs), *megnyomorodott* stb. Nyilván a befejezett múltban is eredetileg ingadozás volt, s ennek nyoma a HB.-ben még megvan, így: „*odutta vola* neki paradifumut hazóá”, itt cselekvő, ellenben „*kinec odut* hotolm ovdonia. el ketnie”, itt szenvedő. Nyilván hosszú volt az ingadozás, de minthogy a szenvedő igének volt képzője, és a cselekvőben volt szükség új igeidőre, emez vált általánossá.

28. Még egy másik időjel alakulhatott ki az ősmagyarban, noha ennek a kialakulási ideje sem bizonyítható, ez a jövő idő féle *-md, -nd*. Első előfordulása a HB.: *emdul*-je, minden többi példában (JókK. 24: „*vala houa akarandaz* menned el mehecz”) *-nd* az időjel. Ezért Szinyei a HB. szavát *eindül*-nek olvassa, és íráshibát lát benne. Igaz, hogy *m* és *in* között igen könnyű a tévedés, mégsem tartják manapság szükségesnek ezt a szövegmódosító magyarázatot. Az *-md* ugyanis nagyon jól megmagyarázható, talán jobban, mint az *-nd*, bár az is kifogástalan. Ez az időjel ugyanis képzők halmozásából keletkezett. Az *-md* elemei az *-m* mozzanatos képző, mint *futamik*: BécsiK. 41: „*a kémec futamanac* olofèznèfn^c hailakaba”; *villámik*: MünchK. Luk. 17, 24: „*a villamat villamuan* fenlic meñ alat”, ugyanígy *csuszamik, élemik, folyamik* stb.; a másik tag a *-d* gyakorító képző, pl. 1138/1329: *morodek*; ÓMS.: „*en iunhum* buol *farad*”; KTSz.: *tamaq*; továbbá *éled, gyullad, akad* stb. Mindkettő elemi fgr. képző (l. BARTHA, Szóképz. 22, 34 bőséges irodalommal). Mindkét képzőnek inchoatív mellékértelme is van, a *futamik* 'kezd futni', *csuszamik* 'megcsúszik' stb. Ilyen inchoatív értelem más rokon nyelvekben is előfordul, nem lehetetlen, hogy ez az értelmi változás igen ősi, de persze kifejlődhetett egymástól függetlenül, a nyelvek külön életében. Mindenesetre az inchoatív, a cselekvés kezdetét jelentő képző igen alkalmas a jövő idő jelölésére, vö. a későbbi *kezd, fog* segédigés jövőt. A másik változat az *-n* mozzanatos képzőben látja az összetett időjel első tagját; ez a képző ma is igen eleven nyelvünkben, főleg a kifejező igék mellett, mint *billen, roppan, csobban* stb. Ugyancsak ősi képzőtőkénekhez tartozik, vö. SermDom.: *megfognik*; DebrK. 217: „*Vrvnk* verenek egi csöppe zömeben *csöppenuen*” (NySz.) stb., o. *pòkan-* 'megijed', f. *pakene-* 'megfutamodik', lp. *nállj-* 'nyel': *nülene-* 'hirtelen nyel' stb. — Mint mozzanatos igének, ennek is könnyen kifejlődhetik kezdő értelme, pl. *retten* 'félni kezd'. A két alak viszonyát különféleképpen lehet fölfogni. A legkevésbé valószínű, hogy íráshibával van dolgunk a HB.-ben. A HB. gondos írású, és különben is íráshibáról akkor beszélünk, ha az vagy egészen nyilvánvaló, vagy más magyarázat nem kínálkozik. A jelen esetben egyikről sincsen szó. Lehetséges, hogy két ilyen időjel alakult ki: *-md* és *-nd*, majd az előbbi visszahúzódott, de lehetséges, s talán valószínűbb, hogy itt *-md* volt az eredeti időjel, mint a HB.-ben, s az *-nd* ebből alakult ki hasonulással. Ez esetben is meglepő egyrészt a korai hasonulás, valamint az, hogy az *-md*-re csak egyetlen példa van. De az *md*-ben történt meg, úgy látszik, a leg hamarabb az asszimiláció (sokkal hamarabb, mint *mt* esetében), egy időben az *mg*-vel. Kérdés, hogy volt-e külön funkciója ennek az időjelnek, vagy a vele képzett jövő nagyjában egyenértékű volt a hagyományos jelen idővel kifejezett jövővel. Ezt a kérdést nemigen tudjuk az ősmagyarra vonatkoztatva eldönteni, csakúgy mint a múlt idők közötti megkülönböztetés kérdését, ugyanis csak viszonylag kesei őmagyar szövegeinkből következtethetünk: kérdés azon-

ban, hogy ezek arra a nyelvállapotra is érvényesek-e, amely mondjuk egy fél-ezer évvel előbb jellemezte nyelvünket. Azért ezt a kérdést, melyet mint a mondattani kérdések zömét, az ősmagyarra vonatkozólag nem tudjuk egyelőre megközelíteni, csak az ómagyarral kapcsolatban fogjuk tárgyalni.

29. Meg kell azonban emlékeznünk egy olyan nyelvi fejlődésről, mely kétségtelenül az ősmagyarra tartozik, s nem nagyon sokkal követhette az alanyi és a tárgyias igeragozás szétválását, esetleg azzal nagyjában egykorú. Ez a visszaható igeragozás kialakulása, ill. e kialakulás kezdete, mert hiszen végleg sohasem teljesedett ki egy ilyen ragozás nyelvünkben. Tudjuk, hogy a fgr. alapnyelv ránk örökített visszaható képzőt, a β -t, mely ma lappangásba kerülve hámozható ki az *-ul*, *-ül* képzőbokorból. Ezek mellett azonban megindul egy külön visszaható igeragozás, az ún. ikes igeragozás, mely mint tudjuk, csak az egyes számban és csak a jelentő mód jelenben és elbeszélő múltban, feltételes és felszólító módban különbözik a többi ragozási rendszerektől, pontosabban az alanyi ragozástól (ezek az igék visszahatók lévén, intranszítívák, tehát tárgyias ragozásuk eleve nem lehetett).

E ragozás kialakulására több fölfogás van. Megvallom, egyik sem kielégítő, az sem, amelyet én tanítok az egyetemen, de mégis ez látszik a legelfogadhatóbbnak. Eszerint valamikor ilyen tárgyias szerkezet élt: *fa törik*, s ennek a jelentése az lett volna 'ők a fát eltörik'. (Persze ez csak típuspélda, ilyenféle szerkezet sok volt, melyek mind alapul szolgálhattak egy ragozási rendszer kialakulásának.) Amikor aztán egyrészt a tárgyias ragozás elvált az alanyitól, másrészt a tárgyrag kötelezővé vált, a *fa törik* szerkezetben a *fa* részt a nyelvérzék nem tárgynak, hanem alannak érezte, mert ugyanekkor még a hagyomány fenntartotta ezt a mondattípust, de általában már a tárgyrag kitétele kötelezővé vált. Ennek következtében a *fa törik*-ben az állítmány visszaható értelmet nyert. — E rendkívül szellemes magyarázat, mely Mészölytől származik (NyK. 51: 1—13), mégsem teljesen megnyugtató. Több mozzanat meglepő benne. Meglepő a *fa törik* változat. Ugyanis ha itt a *fa* határozatlan tárgy, akkor nem egészen érthető, miért van tárgyias igeragozás mellette, ha pedig határozott tárgy, akkor miért nincs mellette a determináló elem, a *-t*. E nehézség persze nem áthidalhatatlan, de mégiscsak nehézség. A következőkre gondolhatunk. A *fa törik* típusban a *fa* nem határozott tárgy volt, tehát a *törik* még nem tárgyias alak volt, s a jelentése nem az volt, 'a fát törik', hanem 'egy fát törnek'. Közben a *törik* átrendeződött a tárgyias sorba, s ezért a *fa törik* teljesen különleges kifejezéssé vált, mert ha tárgyias az állítmány, a tárgynak ragosnak kell lennie, és ha a tárgy határozatlan, az állítmánynak kellene alanyi ragozásban lennie. Persze nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az alanyi meg a tárgyias ragozás szétválása nem egyszerre történt, hanem hosszas, évszázados ingadozásokon át. Ennek során vált azután a *fa törik* hagyományos kifejezéstípus teljesen szabálytalanná, illetőleg nem illeszkedve bele a kialakuló rendbe, ennek a kifejezésnek keletkezett új értelmezése, melyben a ragtalanság (a névszón) és a tárgyias ragozás (az ige) új értelmet kapva egy új ragozási típusnak lett a kikristályosodási pontja. Ha tehát belehelyezkedünk (legalábbis megpróbálunk) a nyelvalakulás folyamatába, a nyelv változó életébe, s nem várjuk az alakulások abszolút logikus szabályosságát, a Mészöly-féle magyarázat elfogadható, csupán kiindulópontul nem határozott, hanem határozatlan tárgyat kell föltennünk. Viszont ez a föltevés az ikes

ragozás kialakulását kb. egykorúvá tenné föl a tárgyias ragozás kialakulásával, illetőleg nem sokkal az után következőnek, gyökereit pedig visszavinné szinte a tárgyias és az alanyi ragozás szétválása előtti időbe. — Egy másik nehézség volna az, hogy az ikes ragozás voltaképpen visszaható ragozás, a *török* azonban a magyar szemlélet szerint (és nyilván a régi magyar szemlélet szerint) sem igazi visszaható. Tehát a visszaható ragozás kiindulópontja nem is lett volna igazi visszaható alak. A *török*-et ugyanis álvisszahatónak tekinthetjük, a *fa* nem magát töri el, hanem — a szenvedőhöz közelítve — mintegy *eltöretik*, homályban hagyva az eredethatározót, a törés okát, előidézőjét. Ez az ellentetés sem áthidalhatatlan. Az álvisszahatók és a valódi visszahatók között igen szoros a rokonság, s a *török* típus (*hallik, érzik* stb.) közel van ahhoz, hogy valami mintegy magától török el. Ezért lehetett a funkciók lehiggadásával és a kategóriák élesebb szétválásával ez az igealak egy visszaható ragozás kiindulópontjává.

Az *-ik* azonban e ragozásnak csak egyetlen személyragját adja meg. Ehhez azonban kifejlődött az egyes 2. és 1. sz. ragja is. Ehhez, miután a ki-jegecesedés góca, a 3. sz. megteremtődött, a fennálló ragkészletből került megfelelő személyrag. Így az 1. sz.-ben a tárgyias ragozából (és a befejezett múlt alanyi változatából is) ismeretes *-m* lett a rag. Ez érthető megoldás, legalább bizonyos fokig. A visszaható értelmű ige intranszitiv, tehát tárgyias alakja nem lehet, így az *-m* ilyen értelemben nem lehetett tárgyra is mutató elem. (A baj csak az, hogy ezek az igék — *tör, hall, érez* — cselekvő igék voltak, melyeknek nagyon is lehetett, tranzitívuk lévén, tárgyuk, hiszen ezeken csak a ragozás tette a jelentést visszahatóvá; a visszaható képzős igék nem lehettek ikesek!) Az összefüggésből azonban a homonímia veszélye elhárult.

A 2. sz.-ben az *-l* rag lett az ikes ragozás kitevője. Ez már szerencsésebb megoldás volt, bár szintén nem százszázalékos. Az iktelen alanyi ragozásban ugyanis a személyrag a jelen időben *-sz* lett, a tárgyiasé *-d*, itt tehát az *-l* föl szabadult, és az ikes ragozásban helyezkedett el. Megállja a helyét a felszólító módban is, mert ott az egyes 2. sz. \emptyset ragos volt, az *-l* tehát megkülönböztető szerepű lehetett. Nem így azonban az elbeszélő múltban és a feltételes módban, hol az alanyi rag *-l* lett. Itt tehát az ikes és iktelen alak közös volt, vagyis a megkülönböztetés, a funkció világos kifejezése még egy ponton gyöngült. Ehhez járul aztán, hogy a közben keletkezett befejezett múlt egyes 2. sz.-ben, nyilván az elbeszélő múlt hatására ugyancsak az *-l* alanyi személyrag vetett lábat (*vártal, kértel*). E ponton tehát az elkülönülés tökéletlen maradt, a többes számban pedig egyáltalában meg sem indult. A visszaható igeragozás csak csökevény maradt.

Mi ennek a magyarázata? Nyilván az, hogy a visszaható igeragozás maga sohasem volt egészen határozott körvonalazású funkciós igealak, hiszen, mint láttuk, valószínű kiinduló pontja sem volt igazi visszaható. Azonfelül hamarosan egy más funkció kifejezésére is vállalkozott, ugyanis a tranzitív igék intranszitiv használatát is asszimilálta a nyelvérzék a visszaható-álvisszaható csoporttal. Átmenetileg egy tranzitív igének hármas ragozása alakult ki (s ezek között nem volt visszaható értelmű), *eszi a kenyeret* (tárgyas), *eszik a kenyérben* (tárgyatlan), *eszen kenyeret* (határozatlan tárgy). Viszont az *eszik a kenyérben* és az *eszen kenyeret* ugyanazt jelentik gyakorlatilag, tehát a kettő könnyen zavarodik össze, ebből viszont könnyen megérthető, hogy az ikes ragozás lassanként a tárgyatlanság kifejezőjévé, ill. az intranszitivitás személyragjává is lett. Hogy ez mikor alakult ki, azt nehéz megállapítani, könnyen

lehet, hogy már az ősmagyar korban; a HB.-ben ugyanis már ezt a helyzetet találjuk: *enejyc, evec, Horoguvec*.

30. Nyilván az ősmagyar korba tartozik a *szenvedőige* kialakulása. Ennek az igeváltozatnak gyakori alkalmazását találjuk középkori, sőt még sokkal későbbi szövegeinkben, valószínű azonban, hogy ezek az adatok inkább a latin szenvedő igealak bőséges használatát tükrözik pontos fordítás-ként, mintsem a valóságos magyar nyelvhasználatot. Ennek ellenére a latin szenvedőt csak úgy lehetett következetesen magyar szenvedővel visszaadni, ha erre a nyelv módot adott. Ezért föl kell tennünk, hogy ez az igealak is már az ősmagyarban kialakult. Kialakulásának módja eléggé nyilvánvaló. Az *-(a)tik, -(e)tik, -tatik, -tetik* elárulják származásuk eredetét. A *-t*, illetőleg képzőhalmozással *-tat, -tet* közismert műveltető alakok, bennük tehát a *-t* műveltető képző rejlik. Ez fgr. eredetű, minden valószínűség szerint egy fgr. összetett **-kət* képzőből lett, melyben azonban a kétnyíltszótagos tendencia alapján a *k* meg a *t* között a magánhangzó kiesett, és így a fgr. alapnyelvben *-tt* változat alakult ki, mely annyira jellegzetes lett, hogy a nem szinkopált *-kət* képzőkben is *tt* foglalta el az eredeti egyszerű *-t* helyét. (Ebből magyarázható a műveltető *-it* képző.) A fgr. *-tt* vö. o. *kil- 'fölkelt'*: *kilt- 'fölkelt'*; vog. *äi- 'iszik'*: *äit- 'itat'*; z. *ju- 'iszik'*: *jut- 'itat'*; votj. *tođ- 'tud'*: *tođit- 'tudósít'*; f. *parane- 'gyógyul'*: *paranta 'gyógyít'*. (E képzőt itt részletesen nem tárgyaljuk, kitűnő összefoglalása van meg BARTHA, Szóképz. 42–3.) E műveltető igealak visszaható változata keletkezik az ikes ragozás alkalmazásával, mintegy *tudatik* = magát tudatja, *váratik* = magát várhatja, vagy inkább álvisszaható jelentéssel, mely önmagában is nagyon közel van a szenvedőhöz (erre is l. BARTHA, i. m. 52).

Nem tartozik azonban a szenvedő igeragozás kialakulása az ősmagyar kor elejére, hiszen ennek a föltétele, hogy a visszaható ragozás, az ikes, már meg legyen. Ennek a rögzítése, mint láttuk, bármilyen régi szerkezetből indult is ki, végeredményben az alanyi és tárgyias ragozás szétválásának előrehaladt szakaszában történhetett csak. Maga az alanyi és a tárgyias ragozás elválása viszont csak a személyraghálózat kifejlődése után történhetett, minthogy a személyragbőség adott lehetőséget a kétféle ragozás kialakulásához. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a szenvedő szemlélet kifejezésére esetleg régebben más módok is voltak, aminthogy később, a történeti korban ismét más módok keletkeztek. Hogy ezek mik voltak, arról nemigen tudunk, s főleg, hogy alkottak-e rendszert, és ez milyen volt, semmit sem mondhatunk. De hogy mégis volt más kifejezőmód, ennek gyér nyomát látjuk a HB. már említett helyében: „*kinec odut hotolm ovdonia. ef ketnie*”, hol az *odut* jelentése csak 'adatott' lehet. Íráshibás haplográfiára nem szükséges gondolni, minthogy egyrészt a HB. gondos írású, másrészt az *adott* ma is szenvedő értelmű, tehát mint láttuk, ebben az igealakban a cselekvő meg a szenvedő jelentés küzdött egymással, s nyilván az új szenvedő igeragozás kialakulása tette lehetővé, hogy a *-t* időjeles befejezett múlt a cselekvő értelemben állapodjék meg, minthogy a szenvedőre keletkezett új, egyértelmű kifejezőmód.

31. Az eddig tárgyalt igeidőkön és módokon kívül azonban kialakult az ősmagyarban még néhány teljesen új típusú igealak, melyek segédigés megoldást nyújtottak, és ilyen módon kiteljesítették a nagyon gazdag (a mainál sokkal gazdagabb) régi magyar igeragozási rendszert. Ez az ún. *összetett*

igealakok rendszere, mely hozzáötvozódik az időjeles és módjeles igealakok rendszeréhez, és együtt alkotja a magyar igeragozás fölépítését.

Igen könnyű megérteni a jelen időben folyamatos cselekvést kifejező igealakok keletkezését, ez az igealak azonban alig élte túl az ősmagyar kort, mint-hogy egyetlen példánk van rá a HB.-ben: „yla mend ozchuz iarov vogmuc”. A szerkezet világos, jól kifejezi a folyamatosságot. Arra nem kell gondolnunk, hogy itt esetleg valamilyen latin szerkesztésmód van szó szerint magyarra fordítva (pl. *euntes v. agredientes sumus*). E mondatot a latin szövegben nem találjuk. Ez persze önmagában nem érv, mert a mondatnak lehetett más latin szövegváltozat a mintája. Ellenben sokat mond az a tény, hogy a *iarov* nincsen egyeztetve a *vogmuc*-kal számban. Ha ez a latin pontos fordítása volna, *iarovc*-nak kellene állnia. — De ez az egyes szám azt is elárulja, hogy itt nem egyszeri, egyéni szerkesztésmódról van szó, hanem valóban egy hagyományossá váló kifejezésmódról. A HB.-ben a verbonominális mondatokban ugyanis az állítmány igei és névszói része egyezik számban, így: *mic vogmuc*, a *legenec neki seged uromc scine eleut* csak látszólag mond ennek ellent, a *seged* szó ugyanis nem mai értelemben vett 'segéd'-et jelent, hanem 'segítség'-et.

32. Annál gyakrabban fordulnak elő a többi összetett idők, így a folyamatos múlt *vár vala*, *kér vala* típus, a régmúlt *várt vala*, *kért vala* típus és a feltételes módnak a múlt ideje, a *várt volna*, *kért volna*. Nem dönthető el, hogy a felszólító módnak a múlt idejében a *várt legyen*, *kért legyen* alakok az ősmagyar korban fejlődtek-e ki vagy kései, ómagyar kori — és mindig eléggé ritka — változatok. Ezek ugyanis csak későn jelentkeznek, ami persze lehet véletlen, minthogy ezeknek az alakoknak a szükségessége igen ritka, az igeidő-egyezés során sem juthattak szóhoz, minthogy, mint majd látni fogjuk, itt egy másik igealak hordozta ezt a funkciót. — Ezeknek az igealakoknak nemcsak a keletkezésmódja, hanem a keletkezés ideje is rendkívül vitatott. Vannak, akik úgy vélik, hogy a *vár vala* típus mesterségesen alkotott igealak, melyet a latin *praet. imp.* fordítására teremtettek meg. Legutóbb KLEMM képviselte még ezt a nézetet (TörtMondt. 93). E nézetet bátran elháríthatjuk. El sem képzelhető, hogy milyen okoskodás alapján alkothattak volna egy ilyen, nem is okvetlen megérthető alakot. A latint nem utánozhatták, mert, mint BÁNHIDI megjegyzi, az nem összetett igealak, nem a létige segítségével alakult, egészen más szerkezetű, mint a magyar. Bánhidi noha rámutat arra, hogy a *vár vala* típusnak pontos megfelelői vannak a rokon nyelvekben, amire már BUDENZ és SIMONYI (TMNy. 638) hivatkozott, így votj. *liktulä val* 'jön vala', *mino val* 'mennek vala', az alapszó 'jön', 'mennek'; z. *kolö völi* 'kell vala', *muna veli* 'mentem'; cser. *keleş ilen* 'kell vala' stb., mégis úgy véli, hogy ezek az ősmagyarban alakultak ki (MNyTK. 63. sz. 21). HUNFALVY viszont arra gondol, hogy ez az igealak török hatásra alakult, mert szerinte pontos mása az ilyen török alkotásoknak, mint *bilür idi* 'tud vala', *isler idi* 'alszik vala' (MNysz. V, 264), s ezt Bánhidi sem tartja lehetetlennek. Ámde ezt is azonnal elháríthatjuk, mert a török alakok nem azonos szerkezetűek a magyarral, *bilür idi* szó szerint annyit jelent, mint 'tudó volt'. Még inkább lehetne gondolni arra a török formációra: *bil(i)di*, amely valóban az igeötvet és a létige múlt idejét kapcsolja össze. Ámde bármilyen mély volt is a török művelődési hatás, sehol nyomát sem látjuk, hogy a magyar nyelv nyelvtani rendszerére módosítólag hatott volna. S úgy véljük, hogy nincs is szükség ilyen föltevésre, a kérdé-

ses igealak a magyarból, mint belső fejlődés eredménye, kellőképpen megmagyarázható. PAIS DEZSŐ a kérdéses igeidőt — pontosan a *vár vala* alakot — olyan régi időbe veti vissza, amikor a nomen-verbum tő uralkodó formája volt a nyelvi rendszernek. Szerinte a *lesem vala*, *lesed vala*, *les(i) vala* vagy egyszerűen a *les vala* annyit jelentett 'volt lesem' stb., s ebből a *les* igei értékének megfelelően keletkezett az igealak (MNY. XL, 194). Ez a föltevés önmagában logikus, azonban súlyos kronológiai nehézségekbe ütközik. Eszerint ugyanis a *vár vala* típusú igealaknak igen régi időben kellett volna kialakulnia, abban, amikor még a nomen-verbum tő volt az uralkodó típus, s ezáltal ez lett volna a jelen idő mellett legrégebben kialakult igealakunk. A nomen-verbum típus ugyanis már a fgr. alapnyelvben sem volt jellemző, noha természetesen még jóval gyakoribb volt, mint ma, vagy akár mint az ómagyarban. Az igeidőnek ilyen nagy régiségét semmi esetre sem igazolja a permi nyelvek hasonló szerkesztésmódja (mely persze ott sem általános, bár ez mit sem jelent, hiszen a mai magyarban sem általános, sőt gyakorlatilag nem is él a *vár vala* típus). Megértjük, ha valaki erre a véleményre jut, hogy ez volt igeidőnk eredete, de a magunk részéről másképpen látjuk a keletkezését.

Úgy véljük, hogy a *vár vala*, *várt vala*, *várt volna* nem egyszerre keletkeztek, hanem közöttük időrendi különbség van. Legelőször a *vártam vala*, *vártad vala*, *vártá vala* stb., ill. a *vártam vala*, *vártál vala*, *vártá vala* stb. sorok alakultak ki. Ezeknek a formációja teljesen érthető. Láttuk, hogy a *vártam*, *vártad*, *vártá* voltaképpen azt jelentette, hogy 'múltbeli várásom van' stb., érthető, ha ehhez korán hozzátársult a *vártam vala* stb., azaz 'múltbeli várásom volt' stb. jelentésű igealak. Az sem lehetetlen, hogy a kettő egy anyaméhben született, azaz, hogy kialakulásuk egy időben történt, s a *vártam vala* eleinte pontosan úgy viselkedett, mint a nominális állítmánynak a múlt ideje, azaz verbonominális állítmánnyá alakult: *várásom volt (múltbeli várásom)*. E szerkesztésmód magyarázza, miért volt a segédige mindig 3. sz., és miért ragozódik maga az ige a múlt időben. Ebben az esetben, amilyen mértékben társultak az alanyi ragozás ragjai a *vártam*, *vártad* stb.-hez *vártam*, *vártal* stb. alakjában, olyan mértékben, azzal párhuzamosan alakult ki a *vártam vala*, *vártad vala* stb. mellé a *vártam vala*, *vártál vala* stb. Ez a folyamat így nagyon valószínűnek látszik, és föltétlen logikus. Meg kell azonban mondani, hogy nem az egyetlen lehetséges magyarázat, mert a nyelvben nem minden történik logikusan. Az is lehetséges — bár ismétlem, kevésbé valószínű —, hogy a *vártam*, *-d*, *-a* stb., *vártam*, *-l*, *-ø* stb. már mint igeidő kialakultak, s ekkor társult hozzájuk a régmúlt jelzésére a *vala*. Ez azért is kevésbé valószínűnek látszik, mert ebben az esetben valóban azt várnók, hogy *várt(am) valék*, *valál*, *vala* alakok fejlődjenek, ilyeneknek azonban nyomuk sincsen. A valószínű magyarázatnak tehát a fentebb elsőbb említettet tarthatjuk. Ez vág ahhoz a föltevéshez is, hogy a *vártam*, *-ad*, *-a* stb. igealakok eredetileg birtokos személyragos névszói állítmányok voltak, mint azt a maga helyén valószínűsíteni próbáltuk.

A *vártam vala* mellé, vagy vele egy időben, vagy kissé később alakult ki a feltételes mód múlt idejére a *vártam volna*, *vártad volna* stb., ill. a *vártam volna*, *vártál volna* stb. sor. Ez tökéletesen érthető, akár mint eredetileg verbonominális alak, akár mint a *vártam vala* analógiájára keletkezett új alak. Mindkét esetben jelentése természetes, és nyilvánvaló hiányt pótol.

Marad még a *vár vala* típus. Láttuk, hogy Pais ebből indul ki, ezt tartja legősibbnek, míg mi úgy véljük, hogy az eddig tárgyalt alakoknál fiatalabb, mert azok analógiájára keletkezett. Érthető ugyanis, hogy ha van *vártam vala*,

vártam volna, akkor könnyen keletkezik, pontosan ezek mintáját követve, *várok vala*, *vársz vala*, *vár vala* stb., melyeknek önmagukban a keletkezése már az ősmagyar korban nehezen volna érthető és magyarázható.

33. Ezzel kapcsolatban azonban szembe kell néznünk még egy változattal, mely korai nyelvemlékeinkben szórványosan előfordul, mégpedig a *várok valék* stb. típussal. Így pl. MünchK. Ján. 17, 12: „*en tartom valec azocat*” [*servabam*]; JókK. 98: *nem tudomualec: nesciebam*; AporK. 18: *fizetem valek*; DöbrK. 60: *iarok valik*. Ezeknek az alakoknak keletkezési ideje meglehetősen homályos, kérdés ugyanis, hogy az a pár régi példa megőrzött régiség, vagy keletkező újítás, mely nem tudott elterjedni. A dolog többféle magyarázatot kínál. Lehetnek egyszerű analogikus alakulások: a *várok vala*, *vársz vala* stb.-ből a személyrag a tulajdonképpeni ígére megy át, s így *várok valék*, *vársz valál* stb. áll elő. — Lehetséges, hogy ezek az alakok egyszerűen alakkeveredésnek az eredményei, *járok valék* × *járok vala*, *járok valál* × *jársz vala*, *járok vala* × *jár vala* stb. s ezek egyenlítődték ki *járok valék* stb.-féle sorrá. — Mindenesetre az sem közömbös, hogy eddig csak ezt a néhány példát emelték ki a rengeteg *várok vala* típussal szemben, és mindig csak egyes I. sz.-ben. Alighanem igazat kell adnunk PAISnak, aki ezeket nyelvbotlásnak, hibának minősíti (i. m. 196). Ezt persze úgy kell érteni, hogy ezek az alakok soha el nem terjedtek, hanem valóban mint a képzettársulási zavar okozta alkalmi nyelvbotlások szerepeltek.

Ugyanez mondható el a sokkal több példában szereplő *vártam volnék* típusú múltakkal kapcsolatban. Meglepő, hogy bár ezekre sokkal több adat kerül, mint az előbbiekre, itt is mindig csak egyes I. sz.-ben, úgy, hogy egyáltalában nem jogos föltenni, mint a legtöbb magyarázó föltette a *vársz valál*, *vártál volnál* stb. paradigmatisz folytatásokat. Pais azonkívül a példáiban nagyon szépen valószínűsíti, hogy itt valóban alkalmi botlásról van szó, így ÉrdyK. 563 a—b: „Kynek hogy yobban ysmeretyre *mehetneek* es rola kenywet *Zerezhetneek* ez vylagon valo neepeknak vygaztaliasokra. Es hogy *el keztem volnek* az lewelet yrnya. Azonnal nagy feenesseeg be fogaa az Cellaat” stb., hol érezhető, hogy megelőző alakok hogyan hatnak a *keztem volnek*-ra (i. h. 106). Ezért ezeknek az igealakoknak nemcsak régi voltát nem tekinthetjük valószínűnek, de még azt sem fogadjuk el, hogy valaha, akármilyen szűk területen szociális érvényűekké lettek volna, hogy az egész ragozás így kiterelvényesedett volna egyes és többes alakokra. Csupán a legszubbjektívebb egyes szám I. sz.-ben átmenetileg keletkezett, asszociációs zavarban gyökerező, vagy ha úgy tetszik, analogikus indíttatású íráshibáról van itt szó.

AZ ÓMAGYAR KOR

1. Az előző félévben végigjártuk a magyar igeragozás történetének előmagyar és ősmagyar szakaszait. Láttuk az igeidők, igemódok, személyragok keletkezését, a tárgyas, alanyi és az ikes ragozás kialakulását, és eljutottunk az ómagyar korszak küszöbére. Ha most számba akarjuk venni, milyen volt tehát a magyar igeragozási rendszer az ómagyar kor kezdetén, azaz a honfoglalás tájékán, némiképpen zavarban vagyunk. Első igeragozási adataink a XII. sz.-tól, annak is gyakorlatilag a végétől vannak csak, azaz mintegy 300 évvel a honfoglalás utáni időből. Ez már az előző események megítélésében is nehézséget okozott, egyes esetekben nem tudtuk, mit tegyünk még az ősmagyar korba, és mit tulajdonítsunk az ómagyar korai századok eseményeinek. Kétségtelen ugyanis, hogy ez alatt a 300 év alatt sem maradt mozdulatlan a magyar igeragozás rendszere. Lehetetlen azonban eldöntenünk a legtöbb esetben, mely változások írhatók e századok rovására. Itt-ott persze van némi fogódzónk, hiszen láttuk, hogy sok esetben nagyon is jó okunk van egyes tényeket az ősmagyar korba helyezni (pl. az alanyi és a tárgyas ragozás létrejöttét, a személyragok megszilárdulását, az idők és módok kialakulását stb.). Ha azonban azt látjuk, hogy a HB. óta alapjában véve a legújabb időig milyen kevés történt igeragozásunkban, főleg milyen kevés alaki változás, nem tévedhetünk nagyot, ha úgy véljük, hogy az első 300 év sem jelenthetett mélyreható változásokat, s amit eddig az ősmagyar korba helyeztünk, az minden valószínűség szerint oda is tartozik. Mégis, mint látni fogjuk, egy s más némi valószínűséggel tulajdonítható a korai ómagyar kornak. Így valószínű, hogy legalább a 2. és 3. sz.-ben a ragtalan alakok szétválásának a vége erre az időpontra esik. Ugyanis a XII–XIII. sz.-ban még találunk gyér eltéréseket a későbbi általános helyzettől, ezek ingadozásra mutatnak, harcra az alakok között, ennek a harcnak azonban csak a legvégét láthatjuk. Így a mai egyes 2. *vagy, mégy*, mint tudjuk, kilóg a rendszerből, a \emptyset ragú alak ugyanis a jelentő mód jelen időben az egyes 3. sz. alakja szokott lenni (*lát, néz, vár* stb.), s valószínűleg ugyanez a helyzet a *lész, tész* stb. alakokkal kapcsolatban. Ezek nyomai az alakok egykori harcának. Azt, hogy ez a harc általában még tartott az ómagyar kor első századaiban, mutatja az 1138/1329: *Mauog, Mawag* (2×), *Mawog* (3×); 1219: *Mauog*; 1174: *Numwog*; 1211: *Numuogi* (Oklsz.), melyekben a *vogy* 'van', s ezt a később általános *vagyon* szorítja ki. (Persze lehet, hogy ezek a nevek igen archaikusak, mint hagyományos személynevek régi alakot őriznek meg, de aligha századokkal régebbi.) Másrészt tudjuk, hogy a felszólító módban viszont a \emptyset ragú alak az egyes 2. sz.-ben állapodott meg, ennek ellenére az ÓMS.: „ne *leg*, *kegulm* *mogomnok*” arra mutat, hogy a \emptyset fok itt is küzdelemben állt a 3. és a 2. sz. között. Valószínűnek kell tartanunk, hogy ezek a harcok voltaképpen az ómagyar kor első századaiban dőltek véglegesen el.

Ámde a dolog még csak nem is ilyen egyszerű, hiszen a HB., mely gyakorlatilag az első tájékoztató a magyar igeragozás szempontjából, alapjában véve rendkívül hiányos képet ad erről a ragozásról. Többi kis nyelvemlékünk közül az ÓMS. és a KT. és Sz. jelentősen kiegészítik ezt a képet, de egyrészt ezek már a XIV. sz.-ig visznek el, másrészt a kép még így is hiányos marad, és egészen a JókK.-ig kell várunk, míg ez a kép kiegészül. Persze, sok esetben minden veszély nélkül kiegészíthetjük a hézagos adatokat. Pl. ha korai adatunkban előfordul az egyes 2. sz.-ben a jövő funkciójú jelen idő (HB.: *holz*), biztosan föltehetjük, hogy a többi személyben is volt jövő értéke a jelennek, minthogy ez ma is így van, és a fgr. alapnyelvben is nyilván így volt. Ha korai nyelvemlékeinkből össze tudjuk állítani kevés hiánnyal a jelentő mód jelen idő tárgyias igeragozást: ÓMS.: *erzem, ulud*, HB.: *mulchotia*, KT.: *etety*, HB.: *tumetivc, Latiatuc*, akkor nyugodtan föltehetjük, hogy a többes 3. sz.-is *-ák, -ik*-re végződött, azaz az egyes 3. sz.-hez illeszkedett *-k* többesjellel alakult, mint ma is, mert semmi okunk, fogódzónk nincs bármily más megoldásra. — Vagy ha a jelentő mód jelen idő alanyi ragozás többes 1. sz.-ben a rag *-muk (-mük)*, ami ma *-nk*, akkor föltehetjük, hogy az elbeszélő múltban, a befejezett múltban, a felszólító módban stb. ugyancsak *-muk, -mük* volt (ma itt is *-nk*), s genetikailag is ezt kell föltennünk. Persze jobban szeretnők, ha minden egyes alakra volna minél korábbi időből adatunk.

2. Ami az igeidőket és módokat illeti, nyilván nemcsak első ígés nyelvemlékünk korában, de már a honfoglalás idejében a magyar igeragozás, mint azt a múlt félévben levezettük, a következő módokat, ill. a következő igeidőket ismerte:

- Jelentő mód: jelen idő: \emptyset , *-sz*; összetett alak (?): folyamatos igenév és a létige jelen ideje
 elbeszélő múlt: *-é, -á; -ou, -eü* (a többes 1. sz.-ben); \emptyset (*lëün* stb.)
 befejezett múlt: *-t, -tt*
 folyamatos múlt: \emptyset + *vala*
 régmúlt: *befejezett múlt + vala*
 egyszerű jövő: *jelen idő*
 bizonytalan v. bevezett jövő: *-md ~ -nd*
- Felszólító mód: *-j* (számos hangtani jelenséggel egybekötve, melyek már nyilván lezárultak)
- Feltételes mód: jelen idő: *-nei ~ -ná, -né*
 múlt idő: *befejezett múlt + volna*

Ami a személyragokat illeti, a helyzet a következő lehetett:

- Jelentő mód: jelen idő: Alanyi ragozás: egyes 1. *-k, 2. -sz, \emptyset* (*mégy, vagy, lesz* stb. a jelzett ingadozásokkal), 3. \emptyset , *-n*, többes 1. *-muk, -mük*, 2. *-tok, -ték, 3. -nak, -nek*. — Tárgyas ragozás: egyes 1. *-m, 2. -d, 3. (-á) -já, (-i) -i*, többes 1. *-(j)uk, -(j)ük, 2. -(j)átok, -iték, 3. -(j)ák, -ik*. — Ikes ragozás: 1. *-m, 2. -l, 3. -ik*.
- Elbeszélő múlt: Alanyi ragozás: egyes 1. *-k, 2. -l, 3. \emptyset , -n*, többes 1. *-muk, -mük, 2. -tok, -ték, 3. -nak, -nek*. — Tárgyas ragozás: egyes 1. *-m, 2. -d, 3. \emptyset* , többes 1. *-(ó)-k, 2. -tok, -ték, 3. -(á)k* (a többes 1. személytől az időjel különbözteti meg). — Ikes ragozás: 1. *-m, 2. -l, 3. -k*.

Befejezett múlt: Alanyi ragozás: egyes 1. *-m*, 2. *-l*, 3. \emptyset , többes 1. *-muk*, *-mük*, 2. *-tok*, *-tök*, 3. *-k*. — Tárgyas ragozás: 1. *-m*, 2. *-d*, 3. *-á*, *-é*, többes 1. *-k*, 2. *-átok*, *-étök*, 3. *-ák*, *-ék*. — Ikes ragozás: nincs külön forma.

Bizonytalan vagy befejezett jövő: ugyanaz, mint a jelen idő.

Felszólító mód: Alanyi ragozás: egyes 1. *-k*, 2. \emptyset , 3. *-n*, többes 1. *-muk*, *-mük*, 2. *-tok*, *-tök*, 3. *-nak*, *-nek*. — Tárgyas ragozás: egyes 1. *-m*, 2. *-d*, 3. *-á*, *-é*, többes 1. *-k*, 2. *-átok*, *-étök*, 3. *-ák*, *-ék*. — Ikes ragozás: 1. *-m*, 2. *-l*, 3. *-k*.

Feltételes mód: jelen idő: végig, mint a jelentő mód elbeszélő múlt.

Természetesen több alak igényelne kommentárt, de ezeket már a múlt félévben megadtuk, most fölösleges volna az áttekintés során ismételni őket. De talán nem lesz érdektelen, ha végigtekintünk, mely alakokra nyújtanak korai nyelvemlékeink adatot.

Jelentő mód: jelen idő: alanyi ragozás:

- E. 1. ÓMS.: *sepedyk*, *ozuk*, *epedek*
 2. HB.: *holz* || ÓMS.: *thez*; KTSz.: *uog*
 3. 1138/1329: *Mauog* stb.; 1174: *Numwog* || ÓMS.: *arad*, *Walafth*,
hol

T. 1. HB.: *vogmuc*. 2. és 3.: nincs példa.

Tárgyas ragozás:

- E. 1. ÓMS.: *erzem*; KTSz.: *tudum* stb.
 2. ÓMS.: *ulud*
 3. HB.: *mulchotia*; KTSz.: *tartia*; KT.: *furiſcte*, *etety*, *ýmletí*
 T. 1. HB.: *tumetive*; KT.: *Tudyuc*, *latiuc*
 2. HB.: *Latiatuc*; KTSz.: *[yrotiatu[c]*
 3. Nincs adat.

Ikes ragozás:

1. Nincs adat.
 2. ÓMS.: *kynzathul*, *werethul*
 3. ÓMS.: *therthetyk*

Elbeszélő múlt: alanyi ragozás:

- E. 1. ÓMS.: *Volek*; KTSz.: *[m]uncallec*
 2. KTSz.: *ielunel* [?]
 3. HB.: *munda*, *engede*, *vola* stb. ÓMS.: *ere*, *egyre* ||
 HB.: *levn*; KTSz.: *teun*, *levn*
 T. 1. és 2.: Nincs adat.
 3. KT.: *[scolanoc*; KTSz.: *[curnevle[nec]*

Tárgyas ragozás:

- E. 1. és 2.: Nincs adat.
 3. HB.: *terumteve*, *tilutoa*, *mundoa*, *veteve*; KTSz.: *le[le]*
 T. 1., 2., 3.: Nincs adat.

Ikes ragozás:

- E. 1. Nincs adat.
 2. KTSz.: *ielunel* [?]
 3. HB.: *evac*, *Horogvec*

Befejezett múlt: alanyi ragozás:

- E. 1. és 2.: Nincs adat.
 3. HB.: *odut*; KTSz.: *[[c]ilut, mutut*
 T. 1., 2., 3. Nincs adat.
 Tárgyas ragozás:
 E. 1. és 2.: Nincs adat.
 3. HB.: *odutta* (vola)
 T. 1., 2. és 3.: Nincs adat.

Folyamatos múlt: alanyi ragozás: Nincs rá adat.

- Tárgyas ragozás:
 E. 1. és 2.: Nincs adat.
 3. HB.: *zocoztia vola*
 T. 1., 2. és 3.: Nincs adat.
 Ikes ragozás: Nincs rá adat.

Régmúlt: alanyi ragozás:

- E. 1. és 2.: Nincs adat.
 3. KT.: *levt. wala*
 T. 1., 2. és 3.: Nincs adat.
 Tárgyas ragozás:
 E. 1. és 2.: Nincs adat.
 3. HB.: *odutta vola*
 T. 1., 2. és 3.: Nincs adat.

Egyszerű jövő: alanyi ragozás:

- E. 1. Nincs adat.
 2. HB.: *holz*
 3. és T. 1., 2., 3.: Nincs adat.
 Tárgyas és ikes ragozásra nincs adat.

Bizonytalan jövő: alanyi ragozásra nincs adat.

- Tárgyas ragozásra nincs adat.
 Ikes ragozás:
 1. Nincs adat.
 2. HB.: *emdul*
 3. Nincs adat.

Fel szólító mód: alanyi ragozás:

- E. 1. Nincs adat.
 2. ÓMS.: *Wegh*; KTSz.: *tamag, iduzleg*
 3. HB.: *iorgoffun, kegiggen, oggun*; ÓMS.: *illen, felleyn*;
 KT.: *sciulheffen, legen, maradhaffun* stb. || ÓMS.: *leg*
 T. 1. HB.: *uimaggooꝛuc*
 2. ÓMS.: *Keguggethuk*
 3. HB.: *legenec*
 Tárgyas ragozás:
 E. 1. Nincs adat.
 2. ÓMS.: *thekunched, kyniuhhad*; KTSz.: *viselled, weged, turied*

3. HB.: *bulfassa, ovga, zoboducha, vezesse, helhezie, ilezie*; KTSz.:
[vi]felheffe, lel[he]ffe

T. 1. Nincs adat.

2. HB.: *keassatuc*; ÓMS.: *ullyetuk*

3. Nincs adat.

Ikes ragozás:

E. 1. Nincs adat.

2. ÓMS.: *kynzaffal*; KTSz.: [ne]uefteffel

3. Nincs adat.

Feltételes mód: jelen idő: alanyi ragozás:

E. 1. és 2.: Nincs adat.

3. KT.: *uolna*

T. 1. KT.: *lelhetneýnc*

2. és 3.: Nincs adat.

Tárgyas ragozás: Nincs adat.

Ikes ragozás:

E. 1. és 2.: Nincs adat.

3.: HB.: *eneýc*

Feltételes mód: múlt idő: Nincs adat.

Ha mármost azt vizsgáljuk, hogy az ómagyar korban milyen változások estek ezen az igeragozási rendszeren, melyet részben adatokból, részben ezek ésszerű kiegészítéséből megállapíthattunk, ezeket a változásokat kétfelé oszthatjuk: alaki és funkcionális változásokra. Az alakiakkal kezdhetjük, mert ezek egyszerűbbek és nem valami mélyre hatók, nehezebb kérdés a funkcionális módosulásokat követni.

3. Az időjelek szempontjából a jelen időben lényeges változás nem esik. Néhány esetben az *-sz* jelenidő-jel funkciója elhomályosul, illetve vagy elterjed az egész igében, vagy — ritkábban — eltűnik a jelenben is. Így az *óvni* igének eredetileg a jelen idejében *-sz* időjel volt, pl. JókK. 12: *ozyauala: cavebat*; HorvK. 252: „gonoz peldatwl ozza vala”, innen egyrészt az *-sz* elterjed más igealakokban, így pl. PP.: *oszni, osszani* (ha ez nem MA. félreértése), ez azonban nem maradt meg, ellenben az *-sz* eltűnt már elég korai példákban is, így ÉrdyK. 658: „meg ooyaak magokat” (NySz.). — A *tetik* ~ *tet-szik* igének már korán jelentkezik a kétoldalú kiegyenlítődése, így már a JókK.: *megtettyk*, viszont Helt. ÚT.: *Tetzet*, a két ige szintén kettéhasad, kiegészülve az *sz* nélküli és az *sz*-es alak egyaránt, majd az *sz* nélküli változat eltűnik a nyelvből (már a következő korban). — Ugyanígy a *vajuszik* ~ *vajudik* (Serm-Dom.: *vayozyk*), a jelen idő *sz*-e azonban csak egészen későn, az újmagyar nyelvben tűnt el. — Az *sz*-nek a behatolása a *cselekedik*, *melegedik* típusú igékbe is voltaképpen az ómagyar korszak legvégén indul meg, és a következő korban terjed el, így a legrégebb példák: ÉrsK. 309: *meg elegedyk* ~ 400: *meg elegezyk*. Ezekben azonban már alig van időjel jellege az *sz*-nek, egyszerűen tőváltozatnak számít. Sőt, azokban az igékben is, melyekben eredetileg időjel volt, időjel jellege mindinkább háttérbe szorul — megszűnik az oppozíció a jeltelen elbeszélő múlttal: *tők, től* stb. helyébe *tevék, tevél* stb., *alúm, alúl* helyébe *aluvám, aluvál* stb. lépven, majd az elbeszélő múlt el is tűnik az élő nyelvből —

tehát az *sz*-es forma tóváltozatként hat. Ezzel voltaképpen az ómagyar kor határán, illetőleg az után az *sz* mint jelenidő-jel megszűnik létezni, persze fokozatosan és apránként halványul el ez a szerepe.

Az összetett jelen (HB.: *iarov vogmuc*) léte kétes, vitatható, de hasonló szerkezetek ma is vannak: *amondó vagyok, mitévő legyek*.

4. Az elbeszélő múltban mindenesetre lényegesebb változásokról számolhatunk be alaki téren is. Itt elsősorban szólnunk kell a HB.: *terumteve, tilutoa* stb. típusú alakjairól. Ezek az alakok sehol másutt nem fordulnak elő, mint a HB.-ben, tehát nyomtalanul eltűntek nyelvünkől, ami világosan arra mutat, hogy a HB. idejében sem voltak az egész nyelvterületen általánosak, hanem csak szűk nyelvjárási érvényességűek, s nagy valószínűséggel föltehető, hogy nem régi keletkezésűek, tehát abba az időbe tartozik a születésük, mely az ómagyar kor első, adattalan századait foglalta magába. Magyarázatával többben próbálkoztak. KRÄUTER FERENC, anélkül, hogy kifejtette volna a véleményét, arra céloz, hogy ezekben a *v* (*vetevé*), ill. a hiátus (*tiluto-á*) egy félhangzós, elbeszélő múlt jel — *-u*, *-ü* —, nyilván ugyanaz, mint a *leün*-ben és a többi *sz*-szel és esetleg *d*-vel bővülő tövű igékben (ami persze téves), valamint a *látók, nézők* alakokban (NyK. 42: 332). Nézete szerint ugyanis a magyarban volt egy *-u*, *-ü* elbeszélő múlt-jel is, nemcsak *ü*. Ez a mi nézetünk szerint is helyes, habár itteni alkalmazásával (i. m. 317) nem értünk egyet. Ha helyesen interpretáljuk Kräuter ki nem fejtett nézetét, talán úgy gondolja, hogy a *vetev, tiluto(v)* rész tartalmazza ezt az *-u*, *-ü*-t, és az *-e*, ill. *-a* személyrag. — Ilyenféleképpen látja a dolgot SZINNYEI (MNy. XXII, 248 és 251), szerinte ugyanis a *Hädlävä, terümtäv* alakok régebbi *hädllä, terümtää*-ből keletkeztek hiátustöltő *v*-vel, maga a személyrag, a szóvégi *ä, ä* „más igealakokból terjedt át” az elbeszélő múlt, tehát analogikus alakulás. Eszerint tehát a *hädllä ä*-ja *ü*-s diftongus folytatása és tartalmazza az időjelet, az *-ä* pedig (melyet ő röviden olvas) e más-honnan átkerült személyrag. Ugyanígy a palatális hangrend. Mi a Kräuter-féle magyarázatot teljesen valószínűtlennek, a Szinnyiét kevésbé valószínűnek tartjuk. Nézetünk szerint legelfogadhatóbb MÉSZÖLY felfogása (jelentéktelen mértékben módosítva). Eszerint a *Hadla-, vete-, mundo-* stb. a teljes ige-tövek, s ezekhez járult hozzá az *-ä, -é* mint az elbeszélő múlt jele, melyben ugyan már egyszer benne van a teljes tőnek a tövégi magánhangzója, de természetesen a nyelvérzék számára kielemezhetetlenül, a *v* pedig (a mi nézetünk szerint β) hiátustöltő. A keletkezett új alakhoz mintául szolgálhatott a később tárgyalandó *tevé* alak is. Alakilag még azt kell megjegyeznünk, hogy teljesen valószínűtlennek tartjuk a HB. korában a szóvégi *-ä, -é*-k megrövidülését. — E különös alakok keletkezésének okát abban látjuk, hogy ebben az igealakban (valamint a feltételes módban, amire azonban nincsen ilyen régi adatunk) az alanyi és tárgyas egyes 3. sz. alak azonos volt. A nyelvérzék viszont itt is törekedett a határozott és határozatlan tárgy megkülönböztetésére, ezért igyekezett új alakokat teremteni, és azzal, hogy az időjelet újra a teljes tőhöz illesztette, megteremtette a szükséges szembenállást. Mindazáltal e nehézkes alakok nem terjedtek el, annál kevésbé, mert a XIII. század folyamán egy sokkal könnyedebb mód keletkezett, mely a tárgyas és alanyi ragozású alak teljes szembenállását lehetővé tette.

A XIII. század folyamán ugyanis a szóvégi *ä, é* megrövidülése új helyzetet teremtett. Tudjuk, hogy a hangváltozások lefolyása nem úgy történik, ahogyan az újgrammatikusok elképzelték, hanem e változás során alakváltoza-

tok keletkeznek és élnek egy darabig párhuzamosan egymás mellett, mintegy harcolva egymással, s e harcból hol az újítás (többnyire az), hol a régi változat kerül ki győztesen, legföljebb a legyőzött változatnak is maradnak nyomai, példái a nyelvben. Ámde olyankor, amikor ily módon két alakváltozat áll rendelkezésre, és e két alakváltozathoz két funkció társul, rendszeren megtörténik, hogy az egyik alakváltozat mellett az egyik funkció állandósul, a másik mellett a másik. Mihelyt pedig a régi alakhoz is határozottan elkülönülő funkció asszociálódik, a funkció képes megakadályozni a hangváltozási tendencia érvényesülését. Így vált aztán a megrövidült alak $-ā > -a$, $-ē > -e$ az alanyi ragozás végződésévé, míg az eredeti hosszú alak — elvesztve kettős funkcióját — a tárgyas ragozás kitevőjévé vált, így elkülönültek a *monda—mondá*, *vete—veté* alakok.

(Ennek a változásnak a nyelvi struktúra szempontjából érdekes következményei vannak, a nyelv újból áthúzta egyes nyelvészeknek a nyelvi valóságtól független elképzeléseit, beskatulyázásait. Ugyanis e folyamat következtében nemcsak az időjel kapott új változatot, az *á*, *é* mellé az *a*, *e*-t, hanem előállt az a helyzet, hogy az alanyi és a tárgyas ragozás közti különbséget nem a személyrag fejezi ki, mint rendszeren — s mint egyes nyelvészek szerint kötelezően —, hanem az időjel külön változata.)

Az időjel szempontjából még egyéb, apró részleges változások is történtek. Így a JókK.-ben az egyes 1. sz. alanyi *várék* típusban is történt illeszkedés, legalább néhány adatban, így JókK. 45: „Attyam *hallak* tegedett golny . . . Es *latek* . . .” Ám ez gyanús, valószínűbb, hogy hiba *hallalak* helyett! SZINNYEI idéz még a régiségből ilyen alakokat, mint *kimülák* (ez nyilván ugyancsak a JókK.-ből), *lakozák*, *csudálkodák* forrásmegjelölés nélkül (NyH.). Ezek az alakok is szűk nyelvjárási határok között élhettek, és talán a Nyitra vidékére voltak jellemzők. Nyelvünkől kiavultak. (De l. a feltételes módot.) — Gyakoribb a JókK.-ben az ikes igék egyes 3. sz.-ben ez a változat: 27: *lakozak* 'lakozék', 22: *meg yzanyudak* 'megiszonyodék' stb. — Tudvalevő, hogy az ikes egyes 3. sz. a tárgyas többes 3. sz.-ből lett, de még abban az időben, amikor az illeszkedés (*várék > várak*) nem történt meg. Az ikes igékben az egyes 3. sz.-ben éppúgy megmarad az illeszkedetlen alak, mint az alanyi 1. sz.-ben, de alapjában kevesebb okkal, ezért ez jobban ki volt téve az illeszkedés hatásának. Mindazonáltal ez sem lett általánossá.

5. A szó végére kerülő *-á*, *-é*, mint az imént láttuk, megrövidült. E rövidülés eredménye először *á*, *é* lett, ez azonban a nyelvterület nagy részén *a*-t, ill. *e*-t eredményezett. Vannak azonban nyelvjárási területek, ahol ez a további fejlődés nem ment végbe, így természetesen amíg az igeidő egyáltalában élt, a palóc területen és a Szerémségben az illabiális *á* megmaradt illabiálisnak, s ugyancsak amíg az igeidő eleven maradt, a nyugati nyelvjárásokban *é* alakban élt tovább. Ilyen alakokat ma nem találunk ugyan az illető területen (nyugati Dunántúlon), mert maga az igealak nem él többé, de hasonló fonetikai helyzetben talált hangokról következtethetünk, így *kezé*, *hírē* stb. (KÁLMÁN, Nyj. 52): ezek arra mutatnak, hogy itt a nyíltabbá válás nem történt meg.

Bizonyos nyelvjárásokban a XIV. sz.-től ez az *é* az előző szótag labiális magánhangzójától indukálva labializálódott *ō*-vé. Így a Huszita Biblia nyelvjárásában, pl. BécsiK. 6: *Iqop*, 8: *levlo* stb., noha akad kivétel, így 2: *éggēplē*, de 6, 170: *éggēplō*. Előfordul e jelenség néhány más kódexben is így, bár inkább más funkciójú *ē* esetében (MELICH: MNy. IX, 10).

Voltaképpen nem változás, hanem régi maradvány a tárgyias egyes 3. sz.-ben az *-i* végződés, s ennek megfelelően többes *-ik*, mely a kettőshangzónak zárt monoftongizációjából keletkezett, így ÉrdyK. 436: *tebbet kyldy*, de ugyanott: *sok vytezőket kyldy*, 509: *ffel yly őzweerere*, de ugyanott: *feel yle lowa hatara* stb. Ezek a ritka alakok eléggé meglepők, hiszen mint mondtuk a múlt félévben, az *-é* alakulás alkot szembenállást a jelen idő *-i*-jével szemben. Ezért érthető, hogy Sylvester, ki erősen *i*-ző alakokat használ, és ennél fogva az elbeszélő múlt 1. és 2. sz.-ében is természetesen *i*-zik, 3. személyekben *é*-t ad. (L. korábban.) Természetesen az ikes igék egyes 3. sz.-ében ugyancsak *é*-t találunk, *eskűék*, ezek az alakok szorosan összefüggenek, az ikes 3. sz. = tárgyias többes 3. sz. Mai nyelvjárásaink erről nem adnak felvilágosítást, minthogy az elbeszélő múlt kipusztult.

6. Fokozatosan visszahúzódott nyelvünkben az időjeltelen elbeszélő múlt. Az ómagyar korban voltaképpen erről még nem beszélhetünk, ámde már kialakul mellé az analogikus új alak, egyelőre általában véve még kisebb terheléssel, kivéve egyes alakokat, melyekben az eredeti jeltelen alakra nincs is példa, ezek kezdettől fogva időjelesek. Végeredményben nem is tudjuk, hogyan hangozhatott eredetileg az egyes és többes 3. sz. és a többes 1. sz. tárgyias alak, ha valóban volt ilyen megkülönböztetett forma. Tudjuk, hogy az alanyi ragozásban a *tők*, *től*, *tón*, *tónk*, *tőtök*, *tőnek* típus volt az eredeti alak, s hogy ebben az *ő* előzményében, az *eü*-ben levő *-ü* nem időjel, mint sokáig vélték (még HORGER is így, Igerag. 104); ennek tárgyias megfelelőjére a következőket igazolhatjuk nyelvemlékeinkből: *töm*, *tőd*, —, —, *tőtök*, —, ezt még kiegészíthetjük a *tőlek* alakkal, melyre a *vőlek*-ből szabad következtetni. Ellenben egyik ide tartozó igénkben sincsen nyoma az egyes és többes tárgyias 3. sz. és a többes 1. sz. megfelelő formájának.

Az ilyen eredeti alakok helyébe lépő új analogikus alakok elterjedésének az oka nyilvánvaló, a keletkezés oka és lefolyása azonban nem könnyű feladatot ad. Elterjedésének oka nyilvánvalóan az, hogy a nyelvérzék hiányolta az elbeszélő múlt jelét ezekben az alakokban, és világosabbnak, szabályosabbnak érezte a keletkező új alakokat. Magát a keletkezést én a következőképp látom.

A tárgyias ragozásban itt is előbb talán közös alakok lehettek a *tón*, *vön* típusúak, a nyelvérzék azonban törekedett a különbségek megteremtésére. Erre az analógia azt a módot nyújtotta, hogy a jelentő mód jelen idejű 3. sz. tárgyias ragot vitte át az elbeszélő múltba. Tehát a *várom*, *kérem*, *várod*, *kéred*, **várá*, **kéré* analógiájára a *tëüm*, *iüm*, *tëüd*, *iüd*-hoz 3. sz.-ben *tëüé*, *iüá* > *tëbé*, *iβá* társul. Ezt erősíthette az a körülmény, hogy *-á*, *-é* végződése volt az elbeszélő múlt 3. sz.-nek a legtöbb igenél (*várá*, *kéré*), igaz, hogy ez a XIII. századig nem volt egyértelműen tárgyias, csak tárgyias *is*. — Igaz, a palatális hangrenden a jelen idő tárgyias 3. sz. ragja *-i* (és nem *-é*) az említett okokból (ütközés az elbeszélő múlttal). Ámde kétségtelen, hogy volt *-é* változat is, talán nem is túlságosan régen. Lehet, hogy erre mutat a KT.: *furifcte* alakja, továbbá a JókK. 126: *yegyze*; DöbrK. 89: *idvőzeite*; ÉrsK. 570: *meg tekynte*, 567: *kywe yelente* (MELICH: MNy. IX, 3—4), melyek kétségtelenül jelen idők. Igaz, mindez igen kevés, s elvégre lehet még íráshiba is. Ámde hogy a személyrag *-é* is volt, azt bizonyítja egyrészt a felszólító mód *-(j)e* [*-(j)é*] végződése (*verje*), de főleg a befejezett múlt *-(t)e* [*-(t)é*] végződése (*kérte* < *kérté*), hogy a birt.sz. rag *-e* alakjáról (*keze*), mely azonos eredetű, ne is beszéljünk. Így tehát ennek az időjeltelen változásának (*∅* helyett *-á*, *-é*) kiinduló pontjában inkább

személyragváltozás. De jóval a XIII. század után, tehát a terjedés idején a *tevé*, *tevék* alakokban a nyelvérzék időjelet látott, sőt az a körülmény, hogy a *tevé*, *vivé*, *vevé* stb. -é-je a XIII. században nem rövidült meg, arra vall, hogy a nyelvérzék ekkor már az -á, -é-t időjelnek fogta fel, a *vára*, *kéré*-hez asszociálta, s bennük mint tárgyias alakokban, a rövidülés elmaradt. Az analógia most már könnyen teremthette meg a *tevők*, *vevők*, *vívők*, *ivók* stb. alakokat, majd lassú tovább harapódzással a *tevé*, *tevéd*, *tevétek* típusú alakok is megszülettek és harcha léptek az eredeti *tóm*, *tőd*, *tőtök*-kel. A következő lépés volt, hogy az alanyi ragozásra is áterjedtek az új alakok. Mindenesetre kétségtelen, hogy a tárgyias ragozásban korábban jelentkeznek az új, analogikus változatok, mint az alanyiiban, ebben még egészen kivételesek. Így a BécsiK.-ben már számos példa van a tárgyias alakra: 72: *teue*, 170: *beteue*, 169: *beteuec*; 64: *vèue*, 38: *èluèué*, 43: *èluèuéc*; 22: *viue*, 33: *viuec* stb., sőt a HB.-ben megvan az *avec* ikes ragozású alak, mely, mint tudjuk, igen régi mása a tárgyias többes 3. sz. alaknak. Ezzel szemben az alanyi ragozásra igen gyér kódexpéldák vannak, a legrégebbiek, elszigetelve: GuaryK.: *teve*; JordK.: *eewe* (SIMONYI, Nyr. 49: 92) és alig még néhány. — Másképpen próbálják magyarázni ezt a jelenséget KRÄUTER (NyK. 42: 330 kk.) és HORGER (Igerag. 106 kk.), véleményem szerint helytelenül. Mind a kettő ugyanis abból indul ki, hogy az -*u*, -*ü* az elbeszélő múlt jele volt, s okfejtésük már csak ezért is téves. Mindenesetre, ha az új, analogikus alakok keletkezése az ómagyar korba — sőt, a tárgyias 3. sz. alakoké valószínűleg még az ősmagyar korba — tartozik, elterjedésük, a *tóm*, *tól* típus kiszorítása már a XVI—XVII. század műve. Molnár Albert nyelvtanában egyenrangú alakokként mutatja be a *lök*, *levéc*, *lól*, *lél*, *lévél*, de még *lön*, *lén*, majd *lõnc*, *lèvènc*, *lõtõc*, *lèvètec*, *lõnec*, *lèvènec* és természetesen a *hûn* tárgyias változata a *hivé*, a *vûn*-é a *vivé* stb.

7. A befejezett múlt időjele nem sok változást szenved az ómagyar korban. Nem tisztázott és aligha tisztázható kérdés, hogy mikor következett be a -*t* időjelnek intervokális és szóvégi helyzetben való geminációja. A HB.-ben mindenesetre ez a gemináció megtörtént, mint az *odutta* alak bizonyítja. A HB. ugyanis rendkívül pontosan jelöli a geminációt. Ha az *odut* alakban egyszerű -*t*-t találunk, ennek az is lehet az oka, hogy a következő szó, *hotolm* mássalhangzóval kezdődik, s a HB. helyesírása természetesen fonetikus. Rendkívül nehéz következtetni a *t* mennyiségére. A KT.: *levt wala* persze semmit sem árul el, a KTSz.-ban van azonban a *[[c]ilut* (szólamvégen), a *mutut* (szólamvégen, s a következő mondat magánhangzóval kezdődik). Márpedig ez a forrás is meglehetősen következetesen jelöli a geminációt: *Bezzug, vífelled, [ne]uesteffel, affcun[n]noc, allata, keppe[n]*. A JókK. nagyon is következtelen jelöléséből nemigen lehet tanulságot levonni, ismeretes, hogy e forrásban a tárgyrag igen sokszor *tt*-nek van írva, a múlt idő jele viszont *t*-nek, de még ez sem következetes, mert akkor még mindig jelenthet valamit. A Huszita Bibliában eléggé szabályos a helyzet: intervokális helyzetben a *t* geminált, a szó végén azonban nem. Mindebből az derül ki, hogy a gemináció nem vonul végig egységesen az egész nyelvterületen, és hogy előbb intervokális helyzetben ment végbe, s innen terjedt át szóvégre. Erre vonatkozólag a régi alakok tanulsága, mondhatni, döntő. Ám az analógia itt is működött, s magánhangzó utáni szóvégre is átment a *tt* még az ómagyar korszak vége felé. Ezzel az időjellel kapcsolatban tehát csak néhány, jelentéktelen megjegyzésünk lehet a gemináción kívül. Egyik az, hogy a tővégi magánhangzó, mely a participium és a -*t* névszó-

képző után a legrégebb adatokban gyakran megvan, ezekben hiányzik. Ennek azonban az lehet az oka, hogy a névszói alakulásokban mindig ragos alakban jelentkezik az *u*, *ü* (soha abszolút szóvégen), igealakunk viszont befejezett múlt testes személyragjával a kódexek előtt nem fordul elő, főleg nem mássalhangzós kezdetű toldalék előtt (az *odutta* ugyanis ragos volna). Ekkor azonban már a névszói változatokban sincsen meg a szóvégi magánhangzó.

A másik kérdés inkább a tövek alakulásába tartozik. Ugyanis a *várotam*, *várotál*, *várot* stb. sorban a kétnyíltszótagos tendencia hatott még a gemináció előtt, és így *vártam*, *vártál*, *várot* sor keletkezett. Az analógia itt előidézte a *várt* alaknak a többihez idomulását, ez azonban csak olyan esetben következett be, amikor ily módon könnyű ejtésű torlódás keletkezett, pl. *raktam*, *raktál* nyomán nem lett *rakt*. A kétnyíltszótagos tendencia a *-t* tövű igékre is hatott, így *futotam*, *futotál*, *futot*, *jutotam*, *jutotál*, *jutot* stb.-ből *futtam*, *futtál*, *futot*, *juttam*, *juttál*, *jutot* lett, és ez ma is megvan nyelvjárásokban. Amde a nyelverterület nagy részén ezek az igék újra alakították a múlt idejüket: *futottam*, *futottál*, *futott* stb., ugyanakkor *láltam*, *láltál*, *látott*, de *tátottam*, *tátottál*, *tátott*, azaz az analógia nem tudott teljesen szabályos rendet teremteni. E kérdéssel érdemes volna részletesen foglalkozni, de mivel nem tartozik szorosan bele az időjel történetébe, csak érinti azt, ezt a munkát másnak hagyjuk.

8. A bizonytalan jövőnek, mint láttuk, a jele kettős alakban jelentkezik az ómagyar korban: *-md* és *-nd*. Lehetetlen eldönteni, vajon a tulajdonképpeni időjel az *-md*-e, mely különben csak a HB.-ben fordul elő, vagy pedig volt egy *-md* és egy *-nd* időjel. Mind a kettő lehetséges, az *-md*-ből ugyanis hasonulással *-nd* keletkezhetett, viszont mind az *-nd*, mind az *-md* elképzelhető időjelként, hiszen azonos szerkezetűek, az *-n* éppoly mozzanatos képző, mint az *-m*, tehát inchoatív funkció fejlődése éppúgy elképzelhető, mint ahogy ezt az *-m*-ről ki lehet mutatni. Az *-md* > *-nd* fejlődés mellett csak az szól, hogy az *-m* maga is ismeretes gyakori inchoatív szerepben (*futamik*, *csuszamik* stb.), míg az *-n*-nek ilyen szerepe csak kevés és bizonytalan példa van (*gyaponik*, *foganik*). Viszont nyomatékosan szól a kettős eredet mellett, hogy ilyen *md* > *nd*-féle asszimiláció általában később következik be, minthogy XVI. századi nyelvemlékeinkben még *himt*, *romt* stb.-féle alakok vannak. A kérdés azonban eldöntetlen és talán eldönthetetlen.

Inkább többeli változás, hogy *r*, *n*, *l* végű igékben a tövéghangzó az időjel előtt megnyúlik, ha utolsó szótagban van, tehát *várandok*, *várandsz*, *várand*, *várandunk* stb. tőhangzó-váltakozás áll elő. Ez aztán kiegyenlítődhet vagy a hosszú, vagy a rövid magánhangzó javára. Gyakrabban a rövid általánosul, de egyes területeken a hosszú terjed ki az egész időre, így *várandok*, *várandunk*, *kérëndek*, *kérëndünk* stb., majd az *ē* > *é* változás után *kérëndek*, *kérëndünk* stb. alakok keletkeznek (vö. TRÓCSÁNYI: NyK. 38: 20, MNy. XII, 5; TMNy. 625).

A *lész*, *tész*, *vész* igék időjeles jövője *lënd*, *tënd*, *vënd* formában jelentkezik, az intervokális β kiesésével. A hiátus azonban kétféleképpen is föloldódhatik, vagy *lejend*, *tejend*, *vejend*, nyj. *lehend*, *tehend* formán, azaz hiátustöltővel (az *ivand*-ban a *v* lehet eredeti is), vagy összevonással, a BécsiK.-ben ugyanis ezek a jövő idők rendszeresen *lënd*, *tënd*, *vënd* alakban jelentkeznek, melyeket csak *lënd*, *tënd* *vënd*-nek lehet olvasni, az *ē* > *ē*. Ugyanígy Sylvesternél is *ē* (TRÓCSÁNYI: NyK. 38: 20).

Megjegyzendő még, hogy az a jövő tő, főleg a múlt században, további idő- és módjeleket is fölvehetett, így *várandék*, *várandottam*, *várandjak*, *váran-*

danék stb. Ezek a mesterkélt alakok itt nem kerülnek tárgyalásra (vö. SIMONYI: Nyr. 42: 71–6).

9. Az ómagyar korban kezdődik azonban a jövőnek körülírásos kifejezése. Ennek egyik módja segédige + főnévi igenév. Két ige szerepel kezdettől mint segédige, az egyik a ma is eleven *fog*. Első példái a JókK.-ben vannak: 49: *czudalny fogya*, 63: *sok emberek fognak meg halny*, 82: *fognak yewny*, 145: *fogz zolgalnod ystennek*, több példa nincs is, sőt nincs a Huszita Bibliában sem, a GuaryK.-ben sem és számos egyéb kódexben sem; a NádK. és a LobkK.-ben KLEMM szerint (TörtMondt. 104) egy-egy példa van. Gyakrabban csak a XVII. században kezd jelentkezni, de mindvégig a pusztá jelennel szemben alárendelt szerepet játszik, noha ma is eleven kifejezőmód. — A *fog* mellett a *kezd* ige is jelentkezik ugyane szerepben, és ez eleinte sokkal gyakoribb, így JókK. 125: *gyczewlkwdny kezdnek: gloriabuntur*; MünchK. Máté 26, 64: *latnotoc kezditec (videbitis) emberr^c fiat*; KeszthK. 405: *folny kezdnek vyzek (fluent)*; Heltai Krón.: *Miczoda szerenczeie kezdene lónni?* Adatok gyéren vannak az egész nyelvtörténeten át, de ma is él a székelységben: *Ha többet nem kezd esni* (Háromszék, Nyr. 7: 283), s ugyancsak a moldvai csángóknál. Az *akar* igének ilyen szerepben való használata egészen új keletű.

Egy más típusú körülírás a létigével és az -ó, -ő, sőt -ndó, -ndő igenévvel kifejezett, ez utóbbi a szándékozás vagy szükségesség árnyalata nélkül is: NádK. 643: *sokacat ő erte lezón zenvedő*; TelK. 22: *a čordat a puztanac belső rezere lezóc teritendő* stb. („Onnan leszen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat”, Credo.) Persze a legtöbb esetben a *lesz* már kifejezi a jövőt, de előfordul a *vagyok*-kal is, így NádK. 333: *az vtolso napon feltamadando vaóoc*, s Molnár Albert nyelvtanában följegyzi: *látandó, kérendő vagyok (visurus, petiturus sum)*. KLEMM (TörtMondt. 107) az *az tevő vagyok* példát is említi, ebben úgy érzem, a jelen jövő funkciójú használata van, esetleg nem is jövő (vö. *amondó vagyok*), és inkább a HB.: *iarov vogmuc*-hoz kapcsolódik.

10. Ami az összetett múlt időket illeti, formai változás itt az ómagyarban kevés van. Meg kell emlékeznünk néhány példáról, melyben mind a segédige, mind az alapige ragozva van. Ezek: JókK. 98: *tudomualec*; MünchK. János 17, 12: *tartom valem*; Apork. 18: *fizetem valem*. Ezek az alakok csak I. sz.-ben fordulnak elő, és abban is egészen kivételesek, holott a *vár vala* típusú igeidő a leggyakoribbak közé tartozik a régiségben. Kétségtelen, hogy itt analógiás alakulásról van szó, mely szórványosan keletkezhetett itt is, ott is (az alapige I. sz.-e hatott a ragozott ige I. sz.-re is). Ezért meglepőnek tartom BÁNHIDI ZOLTÁN véleményét, ki ezeket az alakokat tartja eredetieknek, és a *várok vala* típust másodlagosnak (MNYTK. 63. sz. 22). Ez szemben áll azzal a véleménnyel, melyet mi az összetett igealakok keletkezéséről valunk, s mely szerint a *vár vala* igealak maga is másodlagos volna a *várt vala* igealak mellett.

Meg kell említenünk, hogy a sokkalta gyakoribb *vár vala* típusú igealak mellett előfordul, nem is éppen ritkán, a *vár volt* típusú alak is. Így SermDom.: *felemely wolth, zugodnak wolth*; NádK. 123: *őrízik vala a pastoroc*, 195: *vizic volt öteth . . . es ütivala*. Az utóbbi példa mutatja, hogy a *vár vala* és a *vár volt* teljesen egyenértékűek voltak, csak a *vár vala* sokkal gyakoribb volt, de a XVI. századtól a *volt*-tal alkotott változat is némiképpen meggyakorul. Bár igazolni nem lehet, hogy ez a változat későbbi (tehát ómagyar kori), mint a

vár vala típusú, de egyrészt ritkább volta, fokozatos szaporulása, másrészt az a körülmény, hogy régebbi nyelvemlékeinkben sem ez, sem a *várt volt* nem fordul elő, arra vall, hogy nem egykorú a *vár valá*-val.

A *várt vala* alak, mint tudjuk, előfordul legrégebbi szövegemlékeinkben, HB.: *odutta vola*; KT.: *levt wala* stb. Régiségéhez, mint láttuk, szó sem fér. Olykor előfordul a *várt volt* típus is, így BécsiK. 317: *ioptec volt*; FestK.: *alottam wolph*. Ámde az ómagyar korban ez egészen kivételes, számuk csak a következő korban szaporodik meg némiképp, s ez nemcsak arra mutat, hogy ezek a különben a *várt vala* típussal egyenértékű alakok másodlagosak amazokhoz képest, de közvetve arra is, hogy a *vár volt* is nyilván másodlagos, azaz a *volt*-nak ilyen szerepben való alkalmazása minden valószínűség szerint az ómagyar korban kezdődött.

II. A felszólitó mód módjelével kapcsolatban néhány hangtani jellegű változás ment végbe az ómagyar korban. Láttuk, hogy a legtöbb illeszkedési és mássalhangzó-kiegyenlítődései jelenség már az ősmagyar korban végbement, így az *ad*: *adjon*, *men*:- *menjen*, *lát*: *lásson*, *fest*: *fessen*, *tart*: *tartson*, *tanoxt*: *tanoxtxon*, *szól*: *szóljon* stb., valamint a *légy*, *tégy* affrikálás is. Ezekre első nyelvemlékeinkből bőven találtunk adatokat. De nem ment végbe még minden hasonulás, így a *zj*, *szj*, *sztj* > *zz*, *ssz* változás az ómagyar korban játszódott le, így HB.: *ilezie*, *helhezie*. Az ómagyar kor legnagyobb részében ez marad a helyzet, de fokozatosan jelentkezik az asszimilált alak is, mely aztán a XVI. században lesz általánossá. A JókK.-ben alig van példa, 27: *kyewzyek* nem asszimilált alakot mutat, viszont 153: *zarmazgek*. A hasonulás csak lassan terjed. A Huszita Bibliában még nincs, ott ilyen alakok teljesen általánosak: BécsiK. 220: *aldoziatoc*, 306: *lakozianac*, 240: *èrèziönc*, de ezekben a forrásokban, mint általában a XIV. századiakban egyéb szavakban sem történt meg a hasonulás, ott ilyen alakok általánosak: BécsiK. 110: *hoziu* és sok más; AporK. 11: *hoziad* stb. Csak fokozatosan terjed a hasonult alak: JordK.: *hozzon* stb. A BirkK.-ben minden változat megtalálható: *zj*, *szj* ~ *z* ~ *zz*, *ssz*. Ugyanez a helyzet több más kódexünkben is. — A hasonulás helyett nyelvjárásban olyan jelenséget találunk — hangátvetést —, mely az eredeti helyzetre rámutat. Így a Székelyföldön: *hujzon*, *halászanak* stb. alakok élnek. — Az *s*-re végződő igékben a hasonulás már nyilván régebbi, mint a *zj*, *szj* esetében: BécsiK. 221: *Kèrèssètec*, 30: *Essèc* stb., s habár más előzményből, ilyesmire mutat a legrégebbi emlékeinktől adatolt *vezesse* stb. változat. Mégis a Székelyföldön található *kerejse*, *ájsák*, *tapojsák* stb. arra mutat, hogy nem az egész nyelvterületen ment végbe olyan hamar az *sj* > *ss* hasonulás.

Ismeretes, hogy zöngétlen zárhang után a szó végén álló *-j* módjel ma állandó variánsként *ǰ* alakban hangzik: *lépǰ*, *lökǰ* stb. A régiségben számos forrásunkban nemcsak ilyen, hanem egyéb, főleg *r*, *sz*, *z* után hasonló hangra valló jelöléseket találunk, így BécsiK. 81: *akaryh*, 89: *akarih*, 100: *Nèzyh*, 109: *nèzih* stb.; FestK. 16: *yrqalmazh*, 53: *oltalmazh*; ApMélt. 26: *túrh*, *forh*; DöbrK. *tórih* (NyK. 40: 244 és 381) stb. Bár e jelölések hangértékéről élénk vita is folyt, aligha adhatunk igazat SIMONYINAK (Nyr. 40: 117, 374, 42: 182, valamint erre hajlik HORGER, Igerag. 118), aki ezekben merő helyesírási tényt lát MELICHHEL szemben (id. helyek), kinek véleményében sok a vitatható, de az aligha kétes, hogy az alapkérdésben igaza van. (Különben ma is abszolút szóvégen a *várj*, *kérj* *j*-je jelentékeny mértékben zöngétlenülhet, viszont régen sem volt a zöngétlen változat kizárólagos a kérdéses forrásokban

sem.) Semmi esetre sem érthetünk egyet KÁROLY SÁNDORRAL sem, aki a BécsiK. *ih, yh* jelöléseit χ -nak olvassa (BécsiKNyt. 187), ezt fonetikailag lehetetlen volna megokolni.

Egyrészt a már tárgyalt *szabado $\chi\chi$ a, tano $\chi\chi$ a* típus (vö. JóK. 28: *vylagofohon*, 44: *yndohad* stb., BécsiK. 29: *meg eroshho* és rengeteg más példa, majd 58: *egbè gòh*, 263: *mèreh* stb.) másrészt az imént említett *sír χ , akar χ -féle* alakulások hatására aztán ez a χ szórványosan behatol a *j* helyébe mássalhangzó után is, így SzabV.: *syrhon*. E különben igen ritka alaknak ez az első jelentkezése.

A $\chi\chi$ változatoknak természetes továbbfejlődése azonban a XVI. századtól lassan kiszorul a nyelvjárások egy részéből és egyszersmind az írott nyelvből. Ez a hangtanilag világos fejlődés abban áll, hogy a χ mint fonéma eltűnt a nyelvből (persze, kétséges, hogy régebbi időkben is fonémának tekinthető-e, avagy csak variánsnak: ez utóbbi esetben a variánsok számának visszahúzódsáról van szó), mégpedig olyan módon, hogy a χ , mely a *t*-hez való részleges hasonulással keletkezett, most a magánhangzóhoz igazodik, és zöngésül. A zöngésülés eredménye aztán a *j*: *taníjjon, bocsájjon* stb. nyelvjárási alakok. A mai nyelvjárásokban persze ezek már erősen keverednek az irodalmi alakokkal. Előfordulnak az Alföldön, a palócságban, az északkeleti Dunántúlon stb. (TMNy. 633, 635).

Ezek helyett analogikus alakok terjednek el. Tudjuk, hogy a *mshg. + t + j*-ből *mshg. + cs* lett, tehát *tarcsa, tekincse* stb. A *tanojt, feszejt, gyújt, ejt* stb. alakulásában tehát hangtanilag azonos jellegű helyzet állt elő, mint a *tart, tekint* stb.-ben. Így ezek az igék hatottak az előbbiekre, és a hagyományos alakok helyébe *gyújts, tanojts > taníts, üdvözöjts > üdvözíts, ejts*-féle alakok léptek. Hogy mikor és milyen ritmusban foglalták el ezek az új alakok a régiket, azzal eddig senki sem foglalkozott, statisztikája nincsen összeállítva. Azért csak annyit mondhatunk, hogy a XVI. században már a kódexekben is jelentékeny számúak a *cs*-s változatok.

A helyzet tehát nagyjában a következő. Ahhoz, hogy a χ -t, $\chi\chi$ -t fölváltsa a *cs*, szükséges, hogy a χ t már *it*-vé változott legyen, de még a monoftongizáció nem ment végbe. (Ne tévesszen meg senkit a *táts, véts*-féle alak, mert ezek a régiségben *táss, véss*-nek hangzottak, tehát úgy, mint *láss, vess* stb.) Azt kétségtelenül elég szépen igazolják a források, hogy a $\chi > j$ változásnak meg kellett előznie e *cs*-s analógiás alakok keletkezését, de az is kétségtelen, hogy a χ sok esetben még szerepel, amikor a χ zöngésülése egyéb módú alakokban már megtörtént, sőt olykor a hagyomány fenntartja akkor is, amikor már a monoftongizáció is jelentkezik. Mindenesetre ez a változás igen hosszú időkre húzódott el. A helyzetet, a teljesség minden igénye nélkül, a következő néhány példa talán megvilágíthatja. A JóK.-ben a χ zöngésülése már megtörtént, ott az ilyen alakok az általánosak: 32: *tanoytlak*, 33: *tanoytandlak*, 34: *aloytode*, 36: *kezeleyt* stb., ugyanakkor a felszólító módban még χ -t találunk: 44: *yndohad*, 45: *tanohmeg*, 60: *segehetek, tulaydonohad*, 102–3: *erewsewh* stb. A Huszita Bibliában általában ugyanez a helyzet. BécsiK. 218: *mèzeitèlèn*, 24: *mèzeitènièc*, 207: *zalleita*, 48: *torleitètè*, 142: *zabadeito* stb., ezzel szemben a felszólító módban még a hagyományos formákat találjuk, mint *mèrehènc*, 79: *zabadoch*, 260: *batorohad meg* és igen sok más. A megoszlás egészen szabályos, és a felszólító mód archaikus változatára az is jellemző, hogy míg a többi alakban az *oi* már *ei*-vé vált, a felszólító módban még a régebbi *o* van meg a χ előtt. A jóval későbbi BirkK. egy fokkal régiesebb, mint a BécsiK., így bár ott is

előfordul már a $\acute{x} > j$, így 2: *ekeseiti*, de rendszeren még a *ht*-t találjuk (legalábbis írva, de lehet, hogy ez csak íráshagyomány), 6: *tarsohtani*, 8: *fenehtek* 'fenyíték', s felszólító módban mindig *h*-s írás van: 1, 2: *alahak*, 2: *zeledehtek*, *zennesehe*, 3: *batorohon*. Az Apork.-ben a gyakoribb *fordehad*, *zabadehad* mellett *fezeych meg*, sőt *fezych meg*; korai példa még a GuaryK.: *igazeyl fel*. A GömK.-ben, természetesen, általában a *j*-s változatot találjuk, 12: *fezzeyteny*, 23: *erewsseyty* stb., a felszólító módban azonban mind a két változat előfordul, kb. egyenlő arányban. Így egyrészt a régi: 11: *zabadoh*, 3: *Idwezehón* stb., másrészt már 9: *wylagosych . . . es erewsych* (tehát monoftongus), 32: *meg haboreycha* (diftongus; tehát három fejlődési fok!); a DebrK.-ben már következetesen 26: *zabadita*, 27: *ekósi*, 37: *teritód* stb. mellett rendszeren az új alak látszik véglegesnek: 35: *bodogičon*, 44: *kezórisd*.

E kép, melyet ennek a pár adatnak a fősorakoztatásával nyertünk, közel sem teljes, noha tájékoztat nagy vonalakban, hogyan, milyen úton és milyen időben történt ez az éppen nem lényegtelen változás, mely sok igénket (-ít, -jt végűeket) érinti. Teljes és részletes képet csak akkor kaphatnánk, ha minden kódexet, sőt a korai nyomtatványok egy részét is feldolgoznánk. Ez a munka még várat magára.

12. Egy másik változás, mely a felszólító mód-jellel kapcsolatos, az alanyi ragozás egyes 2. sz.-ben ennek a módjelnek a kiesése. Ez a kiesés voltaképpen hangtani jelenség: mássalhangzós szókezdet előtt a felszólító mód egyes 2. sz.-ben hármas mássalhangzó-torlódás áll be, s ebben a helyzetben, tudjuk, hogy az egyik feloldási mód a közbülső mássalhangzó kiesése. Ez a jelenség a kódexek korában még viszonylag ritka, vö. mégis ÉrdyK. 517b, JordK. 739: *kel ffe*, jóval gyakoribb azonban a XVI. században, így Helt. Krón.: *öl meg*; Pesti Fab.: *waar meg*, Evang.: *ter hazadba*. Olykor aztán analogikusan magánhangzó előtt is a *j*-tlen alak jelentkezik, így Helt. Krón.: *ter vissza es hiuen el jár a te tisztedben*. Nyelvjárásainkban hasonló jelenségeket találunk, mint *ne morog má*, *nē fi*, *nébámó*, *bomó meg* stb. (nyugati Dunántúl, palócság, Debrecen), ezek azonban részben más természetű alakulások (a *j* nyújtó hatása és elenyészése), mindenesetre azonban újabb jelenségek.

Különös és nem tisztázott kérdés, amit különben már a múlt félévben is említettünk, a felszólító mód jelének a hiánya, tehát a *ma* is eleven *add*, *nézd*, *vedd* stb. alakok kérdése. Emlékszünk még rá, hogy az egyes 2. sz.-ben sokáig módjel nélküli alaknak kellett élnie, s ehhez már igen korán keletkezhetett tárgyias alak is, s ilyenek lehetnének a kérdéses formák. Más részről azonban nagyon is lehetséges, hogy ezek újabb rövidült alakok, melyek keletkezése persze nem világos. Lehet arra gondolni, hogy az erélyesebb felszólítás okozta a súlyosabb, rövidült alakot. Vagy elképzelhető, hogy a *vegyed el* típusú alakokban a *-d* előtti magánhangzó kiesett, *vegyd > vedd*-félék keletkeztek, s ezek analogikusan terjedtek. Persze ez aránylag nem nagyszámú esetben keletkezhet, s kiindulópontnak sovány. Semmiképpen sem valószínű Horger elképzelése, mely szerint a rövidebb *várd*, *kérd* típusú alakok az imént tárgyalt, a *j* kiesésével keletkezett *vár!*, *kér!* típusú alanyi felszólító alakokhoz alakultak analógiás úton: *vár* : *várd*, *kér* : *kérd*, mintegy csupán a tárgyias személyragot biggyesztve a már meglevő módjeltelen alakokhoz. Ennek a kérdéses alakok időrendje ellentmond. A rövid tárgyias alakok korán jelentkeznek, és minden kódexünkben van rá példa (a megfelelő alanyi alakok jóval ritkábbak, sokáig fonetikai helyzethez vannak kötve és később jelentkeznek). Így már a JókK.-ben 128:

ne akard tudny, ved ezedbe, 141; *tedel* stb. BécsiK. 71; *halgasd meg*, 300; *Emèld fel*, 9; *Véd*, 176; *Vid* stb. Ugyanígy a későbbi forrásokban is: JordK. 699; *hozd*; DebrK. 32; *Hozd ideh* stb., stb.

Figyelemre méltó azonban az a körülmény, hogy az ilyen rövidebb alakok *d*-je előtt azok az igék, melyekben a felszólító mód jele és a végmássalhangzó valamilyen kiegyenlítődéshöz összeforrt, a rövidebb alakokban a felszólító mód jelét is tartalmazó tőváltozatot mutatják, tehát *lásd* ~ *lássad*, *tekincsd* ~ *tekincsed*, *vezesd* ~ *vezessed*, kivételek csak azok az alakok, melyekben a *j* a megelőző mássalhangzót egyszerűen palatalizálta, mint *adj*, *félj* ~ *add*, *féld* vagy az *ss*, *zz*, *ssz*, mint *vezesd*, *szomjazd*, *ereszd* stb. Ez utóbbiak föltétlenül másodlagosak, ehhez nem férhet szó, viszont ez sem dönti el azt a kérdést, hogy a rövid alakok megőrzött régiségek-e, vagy mind újítások. Ugyanis egyáltalában semmi meglepő nem volna abban, ha az ilyen *lásd*, *feszítsd*, *üsd*-féle változatok viszonylag kései kiegyenlítődéshöz eredményei lennének **ládd* × *lássad*, **tard* × *tarcsad*, **üdd* × *üssed* között. Persze ezt sem lehet bizonyítani, mert *ládd*, *tard*, *üdd*-féle alakokra nincsen példa egész nyelvtörténetünkben, bár ez az ok sem egészen döntő, hiszen e keveredési folyamat lehet igen régi. (A mai *ládd* a jelentő módú alak rövidülése!) Úgy látszik, hogy amennyiben másodlagos rövidülésről van szó, ez a *tesz*, *vesz*, *visz*, *hisz* igékben indult el, mert a *tedd*, *vedd*, *vidd* stb. már korán jóval gyakrabban előfordulnak, mint a többi igék. Teljes statisztika azonban ezekről sem készült.

Akár ősieik a rövidebb formák, akár másodlagosak, mindenesetre meglétük a föltétele annak, hogy az egyes 2. sz.-ben az alanyi és a tárgyias igeragozás számos esetben egybeessék. Ez történik ugyanis a XV. század végétől: a rövidebb alakokban a mássalhangzó-torlódás miatt a mássalhangzós kezdetű szavak előtt a *-d* kiesik: Apork.: *Tekench meg en lelkemeth, fezeych meg ewtet*; GuaryK.: *igazeyl fel ötet*; FestK.: *thewlchbee the hywydnek zyweyth, agy nekevnt . . . the kegyelmessegednek beewsegeth* stb. (Ez az utóbbi igen különös, mintha arra mutatna, hogy az *add* közvetlen előzménye *ayyd* volt, ami pedig nem éppen valószínű.) Ez a jelenség megmarad az egész XVI. század folyamán, sőt általánosul olyan értelemben, hogy már magánhangzó előtt is az alanyi ragozással azonos alakok használhatók. Így már DöbrK. 236: *Vilagoh immar mellököt*; Batizi András: *Ronts el az gyülölséget*; Born.El.: *ne kesericz ezzel az the edes atiadat* stb. (BÁRCZI: PaisEml. 206, MNy. LIV, 262, egyben könyvészet).

13. A feltételes mód jelében igazán kevés változás történt, ami ez igealakban esetleg föltűnő, az a személyragok fejezetébe tartozik. Mégis meg kell említeni, hogy már igen korán jelentkeznek az illeszkedéses változat a feltételes módú ikes igék egyes 3. sz.-ben: JókK. 32: *lacnak*, 100: *fohazkodnak*, 142: *yvadkognac*, 66: *lakoznak* stb. Érdekes, hogy ezzel szemben a feltételes mód egyes 1. sz.-ben nincsen illeszkedés, tehát 25: *akarne*, 124: *hat-hatnek* stb. Egyébként ilyen illeszkedő alakokra a későbbi kódexekben, úgy látszik, nincs több példa. A TMNy. a XVI. századból egyet tud idézni: 1526: *wolnak* (LevT. I, 3), de ez is alanyi egyes 1. sz. Ma a nyelvjárásokban azonban gyakori ez a jelenség, de úgy látszik, nem régi gyökerű.

Maga a feltételes módjel, mint tudjuk — *-ná*, *-né* — korai adatokban (kettőben) az eredetibb *i* utótagú kettőshangzó formájában jelentkezik: HB.: *enejyc* és KT.: *lelhetnejnc*. Ez mindenesetre azt kétségtelenné teszi, hogy az omagyar korban még a kettőshangzós változat is élt, de minden valószínűség

szerint már háttérbe szorult a monoftongussal szemben. Az elbeszélő múltban diftongusos változatra már nincsen példa, de — noha a két igealak magánhangzójának eredete azonos — a fejlődésben levő fáziseltolódás nem meglepő, a teljesen más funkció ugyanis az egyöntetű változást megzavarhatja, mint azt a felszólító mód χ fejlődésében is láttuk (*világosoit ~ világosoŕxon*).

Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy HORGER (Igerag. 116) a HB. *enejc* alakját SZINNYEIVEL ellentétben (MNy. XXII, 249) nem kettőshangzóval olvassa, mert ő ebben *-né* módjel + *-ik* személyragot lát, tehát *énéik*. Erre semmi szükség nincsen, az ikes egyes 3. sz. a feltételes módban és az elbeszélő múltban éppúgy a tárgyas többes 3. sz.-ból lett, mint a jelentő mód jelen időben. Persze Horgernek az ikes ragozás keletkezéséről más, véleményünk szerint helytelen véleménye van.

14. Vitára ad alkalmat néhány kódexünknek, így főleg a JordK. és az ÉrdyK.-nek a jelölése, mely az alanyi ragozás 3. sz.-ében kettőzött magánhangzót is ír: JordK.: *myt bezeellenee, eelnee, esnee*; ÉrdyK.: *kellenee* stb., stb. (I. SUHAJDA LAJOS: NyK. 31: 220). Meg kell azonban jegyezni, hogy ezekben a forrásokban más szóvégi *a*-k és *e*-k helyett is sűrűn találunk kettőzött írást. E grafikumok megítélése vitatott. SUHAJDA (i. m.) az *ee* írásban a zárt *ē*, *é* jelét látja, tehát nem mennyiségi, hanem minőségi különbséget lát az egyszerű és a kettőzött betű hangja között. Újabban DIENES ERZSÉBET több dolgozatban azt vitatja, hogy ezek a jelölések valódi hosszúságot jelölnek. Ebben az esetben föl kellene tennünk, hogy a kódexek nyelvjárásában sokszoros magánhangzónyúlás ment végbe, aminek a magyar nyelvben egyébként semmi nyoma nem maradt. Ez eleve is valószínűtlen. Anélkül, hogy itt részletesen belemennénk e kérdés tárgyalásába, bevalljuk, hogy továbbra is Suhajda nézetéhez állunk közelebb, és azt véljük, hogy az *ee* zárt — tehát az *é*-hez minőségileg közel álló — hangot, az *aa* pedig illabiális *ā*-t (és persze *á*-t is) jelöl, azaz az *á*-hoz minőségileg közelebb álló hangot. Az azonban kétségtelen, hogy ez alól e kódexekben kisiklások is előfordulnak. A kérdés véglegesen tisztázva talán nincsen, de jó volna alaposan, sine ira et studio, újból végigmenni ezen. A szó végén elvégre lehetne az *é*, *á* megőrzött régiség is, de a kódexek számos egyéb esetben is ilyen jelölést adnak. A kérdést persze csak az összes *ee*, *aa* grafikumok tüzetes vizsgálatával és nyelvtörténeti értékelésével lehet megoldani. Az különben itt is megemlíthető, hogy a nyugati nyelvjárások ma is zárt *ē*-t mutatnak a *-ne* helyett, és az illabiális *ā*-t ismerő nyelvjárások *ā*-t a *-na*-ban. A JordK. és az ÉrdyK.-nek megfelelő nyelvjárást azonban, ahol az ottani *aa*, *ee*-knek hosszú magánhangzó felelne meg, nem ismerünk.

Különben általában elmondhatjuk, hogy a feltételes mód ugyanazokat a változásokat, problémákat adja föl, mint az elbeszélő múlt, így Sylvester és Dévai Bíró jelöléseiről is ugyanazt mondhatjuk, ezt fölösleges ismételni.

15. Ami a személyragokat illeti, a változások, ingadozások ezen a téren sem valami súlyosak. A jelentő módban talán a legfeltűnőbb a befejezett múltban az alanyi ragozás többes 3. sz. Ebben ugyanis a többi igeidőkből és módokból átvont *-nak* személyrag jelentkezik, anélkül, hogy ki tudná szorítani a hagyományos alakot, a puszta *-k* személyragot. JókK. 38: *hyutanak*, 113: *teuttenek*, 114: *yduewzewltenek*, *myuelkettenek* és sok más, de ugyanakkor 115: *yartak* stb.; BécsiK. 186: *zontenec meg* stb.; SimorK. 4: *voltanac* stb. Ez a változat, mely soha teljesen elterjedni nem tudott, végeredményben ma

is megvan, de legalábbis a múlt század irodalmi nyelvében, mint ünnepélyes alak, nagyon is használatos volt: *Századok ültének el; Itt küzdtenek honért* stb. Persze, a hozzájuk fűződő ünnepélyes hangulat maga is azt mutatja, hogy ezek már nem az élő beszéd alakjai.

Ugyancsak analogikus jellegű változás a XV. századtól kezdve a feltételes mód tárgyas ragozásának egyes és többes 3. sz.-ében jelentkező *-ja, -je, -ják, -jék* személyrag. Keletkezésének oka-módja nem lehet kétséges. Itt nyilván a tárgyas kitevőt kívánta a nyelvérzék, nem érezvén a pusztá *-á, -é-t*, ill. *-ák, -ék*-et eléggé pregnánsnak, noha furcsa, hogy az elbeszélő múlt megelégedett ezzel a megoldással. (Az elbeszélő múltban olyan kevés hasonló példa van, hogy ezek akár íráshibának is minősíthetők: TMNy. 609.) Arra is lehet gondolni, hogy egyes nyelvjárásokban valóban nem volt általános a szóvégi *-á, -é* megrövidülése, amint erről beszéltünk a JordK. és az ÉrdyK. *aa, ee* jelölésével kapcsolatban, s ez esetben ez is azok közé a kísérletek közé számítana, amelyek útján a két ragozás szétválasztását igyekezett a nyelv megvalósítani. Persze meglepő, hogy erre nem a XIII., hanem csak a XV. században került volna sor, legalábbis eddigi ismereteink szerint. De persze az is lehet, hogy gyér szövegeink éppen olyan vidékről valók, melyeken ez a jelenség nem érvényesült. — Később aztán az egyes és többes 3. sz.-ben megtelepedett *j* átmegy a többes 1. sz.-re is, ami-ben a *-juk, -jük* analógiája is segített. Ugyanis az nyilvánvaló, hogy a *-ja, -je*, majd ebből a *-ják, -jék* a jelen idő analógiájára plántálódott át, mégpedig a *-ja*-hoz igazodva, mert fonetikailag ez természetesebb volt, mint a *kéri i-je*; így pontos volt a párhuzam: *-ja, -je* stb., sőt talán a felszólító módnak és a befejezett múltnak a megfelelő alakjai is besegítettek. Van ugyan némi kétes nyoma annak, hogy az *-i* is jelentkezett, DomK. 238: *tenney*, 1550: *kyldeney* (LévT. I, 70). Persze ilyen gyér példák lehetnek íráshibák. Különben természetesen az ikés igék egyes 3. sz.-ben ugyancsak *-néjék* változatot találunk. Mindenesetre a JókK. még nem ismeri ezeket az alakokat, ellenben a Huszita Bibliában már megjelennek: BécsiK. 18: *öldözneie*, 211: *zèrètneie* stb.; MargL. 45: *mondanaya*; SándK. 7: *indethaatnaya*; LobkK.: *kerneie*; SimorK. 9: *hirdetneie*, 12: *caialtanaia*; CornK. 250: *keuannaya*, 252: *tenneye*, 253: *el fordeytanayak*; DebrK. 28: *mondanaia*, 29: *hannaiak*, 34: *mondanoiok* stb., stb. Ezek az alakok különben egészen a XVII. század második feléig élnek, és teljesen egyenrangúként használatosak a régi alakokkal. Ilyen példákat lehet idézni, mint VirgK. 76: *meg erzeneye es meg esmerne*; Molnár Albert Biblia: *siratná és kesergenéje* stb.

16. Az igeidők használatát illetően kétségtelen, hogy a kó-dexek nyelvében meglehetősen szabályos a használatuk, s ez szemmel látható, noha minden részlete e használatnak nincsen földerítve, azaz megvizsgálva. A négy fontos múlt idő használatában világos következetesség látható. Egyiket a másik helyett nem lehet használni (csekély számú kivételt nem számítva).

Az elbeszélésekben, melyek egy eseménysorozatot adnak elő — s ez középkori irodalmunk nagyobb része —, az eseményláncolat egyes láncszemeinek a kifejezője az elbeszélő vagy történelmi múlt: BécsiK. 6–7: „*İouç z èlreite ımogat a palast felfeduē z ı magat vete ılabaihoz. Es imē imar ēfelkoron ohaitozēc az embēr z meghaborodēc z lata fēkō nēmbeiet olabaynal. z mōda ānac Ki vag Es az fēlèlè . . . Ruth te zolgalo leañod Nohad ki te palastodat te zolgalo lanodra mērt rokonom vag Es az fēlèlè . . .*”

Az összetett múlt idő, a f o l y a m a t o s m ű l t olyan múltbeli állapotot vagy ismétlődő cselekvést jelöl, mely egy ilyen eseményláncolatnak háttéréül szolgálhat: DebrK. 18: „kih mult a pispók ez valamiből ki eretnek *vala* a több eretnekök is meeg eretnek pispóköt *keuannak vala* a keresztienök kegit ezt nem *akariak vala*, minek okaert el vegezek . . .” BécsiK. 54: „vete ő zékit mēden feiedelmēc felēt melllĕkēt *valuala*. z omenden zolgay kic a palotanac aitaiban *lakoznakuala* tĕrdĕkēt *lehait akuala* z Amāt *ymaggyakuala* . . . Mardocheus Lac onmaga nem *haituala* tĕrdĕt sem *ymaggyauala* otĕt.”

A b e f e j e z e t t m ű l t nyilván a jelennel valamilyen kapcsolatban álló múltat jelentett, pl. olyan múltbeli cselekvést, amelynek az eredménye átnyúlik a jelenbe, vagy amely a beszélővel, ill. hallgatóval valamilyen szubjektív kapcsolatban áll, esetleg megteremt egy olyan állapotot, mely az események háttérévé vagy kiindulópontjává lesz: BécsiK. 35: „mōda annac Olofernēs Ioltotto istĕn ki *ĕrĕztĕt* tĕgedĕt annĕp ĕlot”. Általában azt tapasztaljuk, hogy kódexeink, valahányszor egyenes beszédben idézik valakinek a szavát, múlt időül rendszeren a befejezett múlt időt használják.

Végül a r ě g m ű l t egy másik múlthoz viszonyítva régebbi múltat jelöl: BécsiK. 6: „le zalla a zororĕ z tĕn mēdenĕkēt melllĕkēt onĕki *paranoltuala*”; 64: „Aman felakaztatec az akazto fara kit *kĕzeitĕt vala* Mardocheusnac”.

Ezek az igeidők általában megfelelnek az eredeti latin szövegek igeidőhasználatának, így a folyamatos múltnak a latinban rendszeresen praeteritum imperfectum felel meg, a régmúltnak a praeteritum perfectum, az elbeszélő múltnak pedig a praesens perfectum (a perfectum historicum). Nagyon kézenfekvő tehát az a feltevés, hogy az igeidőknek ilyen szabályos használata egyszerűen a latin szolgálai követése. És valóban nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy a latin erősen befolyásolta a magyar időhasználatot, sőt talán arra is lehet gondolni, hogy ezeknek az igeidőknek a magyarban csak mondvacsinált funkciójuk volt, csupán a latin utánzása adott nekik ilyen határozott szerepet. De mégsem egészen így áll a dolog. Azt valóban nem lehet tagadni, hogy nagyon sokszor a fordítók gépiesen azonosították a magyar igeidőket a megfelelő latinokkal, mégis hiba volna ebből azt a következtetést levonni, hogy a magyar igeidők egyértékűek voltak, egymással fölcserélhetők, és valamennyien csak egyszerűen múlt cselekvést jelöltek. Ez föltétlenül tévedés volna. Így az elbeszélő múlt és a befejezett múlt eléggé következetes szétválasztása nem lehet a latinnak az utánzása, minthogy a latinban nincs két külön igeidő ezek megkülönböztetésére. A praesens perfectum mindkét magyar igeidőnek megfelel, és a magyar fordítók kizárólag saját nyelvérzékükre voltak utalva a kettő megkülönböztetésekor. De azonfelül is megesik, hogy a magyar szöveg igeideje nem felel meg a latin igeidőnek, de önmagában logikus, és hozzáillik ahhoz, amit a magyar igeidők szorosabb jelentéséről mondtunk. Persze olyan jelenségeket is látunk, melyek arra mutatnak, hogy az élő nyelvhasználat lazább volt. Rendkívül tanulságos volna összeállítani mindazokat az eseteket, amikor a magyar időhasználat eltér a latin eredetitől. Ez nem történt még meg, úgyhogy csak néhány kiragadott példára vagyunk utalva. Így a BécsiK. ezt a latin mondatot: „haec est Moabitis quae *venit* cum Noemi . . . et rogavit” így fordítja: 4: „ĕz a Moabitis ki *ipt vala* Noemiual . . . *kĕrĕ*”: a régmúlt teljesen logikus a latinnal szemben.

Ámde ha egyrészt valószínűnek tartjuk, hogy a sok igeidő nem henye gazdagság volt, hanem funkcionális különbségeket takart, árnyalatok, igeszem-

lélet stb. kifejezését, megkülönböztetését tette lehetővé, annak is vannak nyomai, hogy a beszélt nyelv igeidő-használata mégsem volt annyira következetes és szabályos, mint ahogyan a kódexek írott nyelve mutatja. Így már a HB.-ben föltűnik egy s más: „Menyi miloftben terumteve eleve mív ísemucut adamut. el *odutta vola* neki paradifumut hazóá”. Itt a régmúlt a második mondatban nagyon is meglepő és illogikus. De ezt a mondatot lehet a következőhöz is csatolni: „El mend paradifumben uolov gimilcítul munda neki elnie”, s így már védhető a régmúlt. Nem egészen világos a „kinec *odut* hotolm ovdonia. el ketnie” sem, de itt az *odut* többféleképpen is magyarázható: vagy ’adatott’, tehát most megvan neki (a jelenben megvan a cselekvés eredménye), vagy az *odut* itt még igenév, nominális mondat állítmánya. — A KT. időhasználata megfelelhet az általános szabályoknak. A JókK. általában követi az általános kódexszabályt, de sokszor lazábban, mint a későbbi kódexekben megszoktuk. Így rendkívül zavaros az időhasználat mindjárt az első fejezetben: „Tudni melt azért hog mi atyank bodog fferench minden miuelkedetiben: iftenhez *volt* hallonlatos. Mert mikepen aldot critus ew predicaciojyak [!] kezdetiben *ven* maganak tizenket apoftalt mentent el hagyuan. Ekeppen bodog sent fferench *vallot* týzenket tarlot melfeges zegenfeget valasztuan Es mikeppen egy . . . tizenkettewbelewl tewrben magat *megakasztotta* . . . Es mikeppen az fcent appaftalak *voltak* mend ez vilagnak czudalatofook es zent lelekuel tellefek Azkeppen ferencnek sentleges tarli az anna sentlegnek *voltanak* emberj: hogj appaftaloknak idejteluguan vylag nem *vallot* olj, czudal embereketh . . .” stb.

Másrészt az a körülmény, hogy maguk a kódexek is az idézett beszédet, melynek életszerűnek kellett lennie, rendszerint a befejezett múlttal hozzák közelebb a valósághoz, nyilván arra mutat, hogy az élő beszédben a XV. századra már a befejezett múlt volt az uralkodó múlt idő.

Hogy az ómagyar kor vége felé az élő beszédben milyen nagy mértékben keveredtek az igeidők funkcionális szempontból, arra jól rámutat a SzabV. (1476). Ez ugyanis nem latinból fordított munka, hanem eredeti magyar fogalmazvány. Bár szerzője nyilván deákos műveltségű volt, erre mutat az is, hogy írni tudott, s ennél fogva az írott magyar nyelv nem volt számára ismeretlen, mégis sokkal közelebb állott a mindennapi beszédhez. Nos, ebben a forrásban bár több múlt idő előfordul, nyomát sem találjuk annak a pontos megkülönböztetésnek, melyet a kódexekben látunk az igeidők alkalmazása szempontjából. Talán még nem meglepő a következő hely:

zorgofth megjen Nandorfeyer varra
Holj kyral errwl byzon hjrt vara

Elképzelésünk szerint itt *vár vala* volna a helyén, bár zavaró, hogy a főmondatban jelen idő van, aminthogy a szerző gyakran használ megjelölt jelen időt múlt helyett. De az elbeszélő múlt és a befejezett múlt teljes elvegyülését mutatja a következő hosszabb idézet:

De ment az hayokoth fel vontata
Sok felwl Sabach falath bötata
Wjz arokbol wjadalth es tartothtak
Azzal Sabachnak jgen sem arthattak
Mert mondhatatlan zakalofokwal

Sok nylakwal fwt zamtalan fokwal
 kezy pwlkakwal nagy pattatykwkal
 Es kwlwmb kwlwmb algýkwkal
 Sebes es gyuan zwnetlen lwttek
 Swt mēden ereyekwel rajtonk lwttek
 Nwazert ftrwmlottak kemellethlen
 Hogy belwl ferelm lwt merteklethlen
 Affelet fokzer harcholafth twttek
 A33al magoknak fok lebet wuttek.

Ebben általában mindenütt elbeszélő múltat várnánk, noha arra lehet gondolni, hogy ez a szöveg, mely gyakran használja a jelen időt a történések jelölésére, a befejezett múltat, mint a jelennel kapcsolatos, érzelmileg jobban telített, tehát bizonyos fokig mintegy színesebb múltat használja. Ámde ez az időhasználat nem következetes a munkában (a következetességet persze semmiképpen sem várunk), sőt nagyobbrészt mégiscsak az elbeszélő múlt jut szóhoz, de állandóan keveredve a befejezett múlttal, mint két teljesen egyenértékű idő. Igaz, mondom, hogy a jelen idő is igen sokszor feltűnik, s éppen ezért az egész hasonlít az eleven élő beszédbeli elmondáshoz. Bárhogyan álljon is a dolog, túlságosan kevés ilyen természetű szöveget ismerünk ahhoz, hogy stiláris szempontból e tényeket meg tudjuk helyesen ítélni, inkább csak sejtésekre vagyunk utalva.

Am egy másik, legalább részben népies eredetű szöveg, a bagonyai ráolvasás (1488.) ugyancsak az igeidők szinte teljes keveredését mutatja, melyen át a kódexek szabályos használata csak átesillan. Több olyan vonás is van e szövegekben, melyek megegyeznek a kódexek használatával, de sok olyan is, amely ellene szól. Vannak ráolvasások, melyek jobban követik a kódexek gyakorlatát, talán mert ezek leírója tanultabb ember volt, ennek folytán fegyelmezettebb a nyelvhasználata. (BOGNÁR ÁGNES, Magyar bájoló imádságok a XV—XVII. századból.)

17. Összegezve tehát a mondottakat, egyelőre úgy látjuk a dolgot, hogy a magyar igeidőknek eleve megvolt a külön funkciójuk, mégpedig körülbelül abban az irányban, ahogyan azt a kódexek használatában látjuk, de kevésbé szigorúan, lazább szabátossággal. A *vala* a folyamatos múlt alakjává már, úgy látszik, az ómagyarban lett a *volt*-tal folytatott küzdelem után, de az élő beszéd e téren sem volt olyan következetes, mint a kódexek. A kódexekben aztán latin mintára kialakult vagy inkább megszilárdult, következetesebbé vált az igeidők használata, közben azonban a beszélt nyelvben már megindult a bomlás, mégpedig elsősorban az elbeszélő múlt vesztett területet a befejezett múlt javára, mely úgy látszik, már a leggyakrabban használt múlt idő volt ekkor is az élő beszédben, s az igeikötők terjedése ugyancsak nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a folyamatos múlt is háttérbe szoruljon.

Az *igekötők*nek ugyanis jelentékeny szerepük van a magyar igeragozás átalakulásában, egyszerűsödésében. Nem lehet célunk itt az igeikötők történetét végigkísérni részleteiben. Annyi kétségtelen, hogy a hat ősi igeikötők még az ómagyarban alakult ki: *meg, el, ki, be, föl, le*. A HB.-ben megtaláljuk a *meg* igeikötőt, immáron konkrét meghatározó jelentésétől — 'mögé' — teljesen függetlenül, mint merőben perfektiváló elemet, tehát funkciófejlődésének utolsó fázisában, ami csak sok évszázados múlta tekintet vissza: *mige zocoztia vola*, ámde ugyanakkor kétségtelen, hogy az igeikötők

használata ebben a korban még sokkalta korlátozottabb volt nemcsak, mint ma, de mint a kódexek korában is. Ugyancsak a HB.-ben találunk ilyen mondatokat: „Hadlawa choltat terumteve iftentvl. ge *feledeve*” ’elfeledte’, „es num igg ember *mulchotia* ez vermut”, ’elmúlhatja, elkerülheti’, „*ovga mend w bunet*” ’oldozza föl’, „kit vr ez nopun ez homuf világ timnucebeleul *mente*” ’kimentett’, *ilezie* ’élessze föl’. Az ÓMS.-ban is nem egy olyan állítmány van, melyet ma inkább igekötős igével fejeznénk ki: *Walafth* ’elválaszt’, *Wegh* ’végy el’, *maraggun* ’maradjon meg’. A kódexek korában azonban gyakran a mai használatot találjuk, pl. SándK. 2—3: „Az hwsuety keñerhöz sayt es teey... tizta tezta [kell]: kórnyül... kozoru modra kell činalny: *meg* kell *sűtny*. *meg* kell *zentőlny*. eg masnak kell benne küldőzny. ozton a tőbyt keet tal kőzth *fel* kell az polczra *tenny*: Az egerék azt *meg erzyk* keet első labokkal az polcz feele *fel čűuelkődnek*: es ha melyk čak egzör eheesseek benne: nem gondol oztan sem eger fogoual sem mačkauaal. de mynd halalaban rea syeth”. Vagy már szinte egészen modern használatban: KazK. (1526—1541): „Egy némi-nemő madarász egy kised madarat, kinek filemile vala neve, mikoron *megfogott volna*, akará űtet *megőlni*, és ime *megszólala* űneki az madár és monda: mit használ teneked, ó embőr, ha engőmet *megőlendesz*? Énvelem gyomrodat *be* nem *tőthetőd*. De ha engőmet *elbocsátanál*, tenekőd három tanúságokat mondanék, melyeket ha *megtennél*, belőlők nagy hasznod követkőznék. A madarász kegyék az madárnak szólásáról *elcsodálkozván felfogadá*, hogy űtet *elbocsátná*, hogyha űneki az három tanúságokat *megmondaná*.” — Mindazáltal a XV—XVI. sz.-ban az igekötő-használat még lazább volt, olyan mértékben, amint az igeidők még elevenek voltak, nem csupán holt szabály szerint használták őket. Így pl. BécsiK. 38: „*ragada* ofēienč vstokét... z kétčer *lapa* oňakat... ” — A különféle igekötők használata nagyon kibővül, számos jelentés-árnyalatuk fejlődik ki, de szinte mindegyiknek egyik funkciója a cselekvés perfektiválása, ami rengeteg új lehetőséget ad, a sok új szín mellett lehetővé teszi a befejezett és folyamatos cselekvés megkülönböztetését a múltban (*tanultam — megtanultam*), a jelen és a jövő pontosabb elválasztását (*levelet írok — megírok egy levelet*) stb. Az igekötők segítségével tehát egyrészt a régi igeidő-funkciók nagy része kifejezhetővé lesz, de új lehetőség, új színek is megvalósulnak. De nemcsak a hat régi igekötő használata terjed igen nagy mértékben, hanem számuk is jelentősen szaporodik: az ómagyar kor végén már igekötő az *alá*, *által*, *egybe*, *össze*, *vissza*, sőt *reá*, *elő*(*re*), *hátra*, *együtt* stb. Mindez az igerendszer kifejező képességét nagyon emeli, tarkítja, s egyben a folyamatos, beálló cselekvés megkülönböztetését lehetővé teszi. Persze a merőben időviszonyt kifejező régmúltat az igekötőrendszer kiteljesedése nem érinti.

18. Ami a különféle jövő idők használatát illeti, a jövőként használt jelen és az összetett jövő között lényeges különbség éppúgy nincs, mint ma, ill. talán az összetett jövő valamivel nyomatékosabb, mint a jelen. Nem így áll a helyzet az *-nd* időjeles jövővel. Tudjuk, hogy a múlt században, amikor az *-nd* időjeles jövő még az irodalmi nyelvben használatos volt, nem volt érezhető különbség közte és a másik két jövő között. Középkori szövegekben ez az idő mindig a latin futurum perfectumnak vagy esetleg a praesens perfectum conjunctivinek felel meg, azaz, vagy a jövőben befejezett, vagy a bizonytalan jövő cselekvést fejezi ki. Azt persze, hogy ez valóban magyar nyelvi jelenség, vagy csupán a latinnak gépies, szolgál fordítása, szinte lehetetlen eldönteni. Már a HB.-ben: „*yfa* kí nopun *emdul* oz gimillftwl. halal nec

halalál *holz*." a két jövő használata szembetűnő (a latin megfelelő hiányzik). E használat annyira általános a kódexekben, hogy eltérés szinte nincsen, így elég egy-két példa: BécsiK. 2.: „A mēl föld tēgedēt m̄ghalud *fogadād* azon *ha llakmēg*” (*suseperit . . . moriar*). Vagy: „valamit *parancsolandasz*, teszem” (*praeceperis*), *beteljeseitendi (compleverit)* stb. Ezekben és másokban így lehet értelmezni a dolgot: 'ha majd ettél', 'majd befogadott', 'majd parancsoltál', 'majd betöltötte' stb., de ugyanakkor lehet úgy is értelmezni, 'netalán majd eszel', 'esetleg majd befogad' stb., stb. Az előbbi mellett szól az, hogy első grammatikusaink így értelmezik ezt az időt. Így Sylvester praeteritum futurum-nak nevezi és így tolmácsolja: *cum amavero, amaveris, amaverit mikoron szeretendek, szeretendesz, szeretend* (CorpGr. 62), míg a praesens perfectum conjunctiv *amauerim szerettem ligen*-nel fordítja, sőt ehhez magyarázatot is fűz: „oll' űdöt iegez, ki el mult es kirul bizoños kipeñ meg emlekezni nem űgekezünk”. — Ugyanakkor az egyszerű jövőt a jelenlél fordítja, hozzá téve *íuendõre (amabo szeretek)*. Molnár A. Futurum modi subjuncti-nek nevezi ezt az időt, és a *látandoc*-ot *videro*-val azonosítja, ami tehát megegyezik Sylvesterral, megelé azonban, hogy a *videbo*-nak megfelelő magyar alakot nem vesz föl az ige-ragozási táblázatokba. Elsőnek Geleji Katona jelzi Kis Grammatikáskájában, hogy az *-nd* időjeles jövőnek nincsen külön funkciója, amikor azt mondja: „A' Verbumban az Indicativusnak futurumi két-képpen mondathatnak Magyarul ki: Adándok vagy adni fogok, szereténdek, vagy szeretni fogok.” Nyilván ekkor már, sőt valószínűleg régóta, a nyelvérzék nem érzett különbséget (föltéve, hogy az ómagyarban valóban a beszélt nyelv is különbséget tett a kettő között). — Megjegyzendő azonban a BécsiK. egy helye, ahol ez a jövő idő föltétlenül a bizonytalan jövőt jelöli: 16: „ha . . . *megmaradandotoc*”, viszont az is előfordul, hogy ezzel az idővel csak egyszerű jövőt jelölnek, így 5: „Midõn etèlnc idèiè *lènd* ioy idè”. Mindebből az a legvalószínűbb, hogy ennek az időnek ilyen különleges szerepe túlnyomórészt a latin utánzásából született, bár a korai, HB.-beli példa arra látszik mutatni, hogy erre bizonyos diszpozíció megvolt a nyelvben. De a megkülönböztetés az élő nyelvben semmi esetre sem volt olyan szigorú, mint az írott nyelv latin használata, sőt az ómagyar kor végére még jobban elmosódott az esetleges különbség, és csak az írott nyelv és a grammatikus iskola hagyománya tartotta fenn egy ideig. XVI—XVII. századi használata tüzetes vizsgálatot érdemelne.

19. Ami a módok használatát illeti, régi szövegekben föltűnő a feltételes mód gyakori használata felszólító mód helyett, valamint olykor jelentő mód helyett is, a mai nyelvhasználathoz viszonyítva. E korbéli írott nyelvünk a feltételes módot úgy fogja föl, mint a felszólító mód egyik múlt idejét, vagy pontosabban, mint viszonyító időt, a múltban egyidejűség kifejezőjét. A cél (továbbá ok, eredet stb.) határozó mondatokban, melyekben ma felszólító mód használatos, a jelen időben, azaz ha a főmondat állítmánya jelen időben van, egyidejűség vagy utóidejűség esetén régen is a felszólító mód jelene volt a kötelező: BécsiK. 2: „Nè *èllènkèggèl* ènnèkè hog *mèghaggalac* tégédèt *v èlmènèc*”. Ellenben ha a főmondatban múlt idő van, egyidejűség és utóidejűség esetén a mellékmondatban a feltételes mód jelen idejét találjuk, JókK. 68: „feluen hogyne azt kewz nepek ezekbe *vennek* Es hogÿ ezbelew lèuzatot es zÿdalmat ne *vallananak*”, „*kerek . . . hogÿ ez* mondot fraternak vetket . . . *meg boczatna*”; BécsiK. 1: „*èlmènè* èmber . . . hog *zarādoklana*”, „*felkèlè* hog õhazaiaba *mènè*” stb. — Körülbelül ugyanígy áll a helyzet azokban

az alanyi, tárgyi vagy egyéb mellékmondatokban, melyek valami szándékot, parancsot, akaratot vagy akármilyen más olyasmit fejeznek ki, melyek ma is felszólító módot kívánnak. Tehát a jelenben egy- vagy utóidejűség, JókK.: „*akarom, hogy szemed legyen es malasztod*”. A jelenben előidejűséget a feltételes mód jelene fejezi ki: BécsiK. 4: „Hónat az énnékém hog malasztot *lelnéc te zémèid èlöt*”. Múltban egyidejűség esetén rendszeren a mellékmondatban a feltételes mód jelenét találjuk: BécsiK. 18: „*nèm volt ki karomlatot z mèuètést tènne*”. Előidejűség esetén (tehát amikor a mellékmondat cselekvése megelőzi a főmondatét) a mellékmondatban a feltételes mód múlt idejét találjuk: BécsiK. 3: „*latuā hog Rut . . . zèrzettè volna o velè mètét nem akara èllènkèdni*”.

Emellett azonban előfordul, habár ritkábban, a felszólító mód múlt ideje is, a *várt legyen* típus. BécsiK. 4.: „*Mèghirdèttèttèc ènnékém . . . hog mèghattad lèg te zvlèidèt*” (*quod reliqueris*). Mindezek kétségtelenül latinosságok, a magyar igeidő-használat pontosan egyezik a latinnal, s minthogy a latinban a feltételes mód a praeteritum imperfectum coni.-vel van kifejezve amely egyszersmind a felszólító módnak az az ideje, mely a múltban egyidejűséget fejez ki, a praeteritum perfectum conj. pedig a feltételes mód múltja, s egyszersmind a felszólító mód múltban előidejűséget kifejező alakja, tehát a magyarban azonosították ezeket a magyar feltételes mód ideivel. Bizonyára van tehát kétségbenvonhatatlan gépiesség a használatukban. Mégis, némiképpen meggondolásra ad alkalmat az a tény, hogy egyrészt már a HB.-ben előfordul ilyen igeidő-egyeztetés: „*Ge munda nekí meret num eneyc*”, másrészt, hogy a feltételes mód formailag múlt idő. Sajnos, a kódexekben található erős latin hatás lehetlenné teszi annak a megállapítását, volt-e és milyen mértékben a magyarban időegyeztetés, *consecutio temporum*. Az azonban kb. bizonyos, hogy a magyar használati szabályok az élő nyelvben nem lehettek olyan fokig azonosak a latinokkal, mint ahogyan azt kódexeink mutatják. Tiszta latinizmus pl. a következő mondat: BécsiK. 17: „*Mogatoc nekém ki légèn ènnèp*”. — Nagy súllyal esik a latba, hogy a SzabV.-ban nincs meg ez az időegyeztetés: „*Meg feregleg hog bezedet halijon*”, „*Es volt nag kyaltas vytezektwl Hog 3ozathoth wk ne vehessenek Onnathon annalkwl meheffenek*” stb.

20. Ha teljes joggal gyanakszunk, hogy az igeidő-egyeztetés fenn vázolt következetessége a latin közeli utánzásával magyarázható, még kétségtelenebb a latin hatás az időhatározó mondatokban. Itt ugyanis világos, hogy ha a latinban *quando* a kötőszó, és utána indicativus van, a magyarban is rendszerint jelentő módban áll az ige: BécsiK. 1.: „*midon a birac fèidèlmmkednc vala lon èhség a földõ*” (*quando . . . praerant*). Ellenben valahányszor a latinban *cum* (esetleg *donec*) és coniunctivus van, a magyarban is felszólító (jelenben egyidejűség), vagy feltételes (múltban egy- vagy előidejűség) módot találunk nagy következetességgel: BécsiK. 8: „*Variad leanõ miglèn meglassuc*” (*donec videamus*). A múltban egyidejűség kifejezésére itt is a feltételes mód jelen ideje szolgál, mint a latinban a praet. imp. conj. BécsiK. 18: „*mvdon okèt . . . vldozneie vgfèdèztètècbè vizzèl hog lac egsem maradna*”. Az előidejűséget viszont a feltételes múlt idő fejezi ki: BécsiK. 17: „*midon èhség befèdèt volna medz földöt zallanac Egiptõba*”. Ámde sokszor az előidejűség nem is olyan nagyon nyilvánvaló: BécsiK. 18: „*Es mikor mègnèhèzeitèttèuolna ötèt Egiptõnac kirala . . . Vuoltenç o vroc istènèchèz*”. De olykor a legkétségtelenebbül egyidejűségről van szó, és mégis feltételes múltat találunk a mellék-

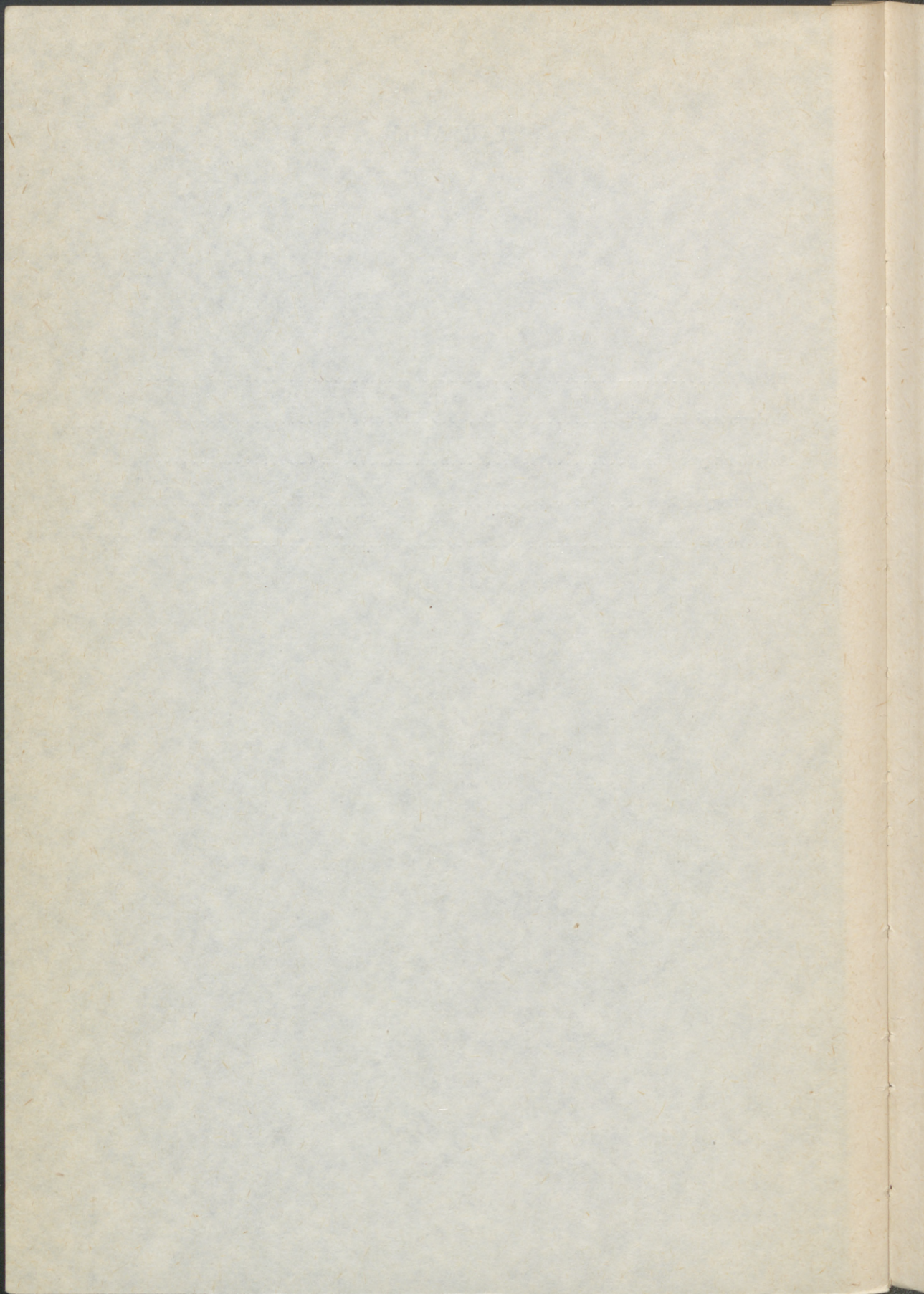
mondatban: BécsiK. 8: „Es mikō *latta volna* o rokonat elmulatta . . . mōda onēki” (nyilván a latin *vidisset* hatására). Viszont az is megesik, hogy a magyar nem ragaszkodik a latin időhasználathoz, hanem annál logikusabban szól: BécsiK. 6 „Mi vtan ked *mégfordultuolna* onapához *halla*: Postquam autem *re-versa est ad socrum suam, audivit*”.

Persze ez nagyon sommás elintézése a dolgoknak, valóban csak a legfőbb alapvető szabályokra szorítkozik. E szabályoknak is van számos részlete, sőt azt is meg kell mondani, hogy olykor a jelentő mód folyamatos múltja óhajtást fejezhet ki: JókK. 74: „vayha velewnk *yewhecquala*”.

TARTALOM

Előszó	3
Módszertani kérdések	5
Az előmagyar kor	11
Az ősmagyar kor	25
Az ómagyar kor	53

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1990

Nyomdai táskaszám: 90.18634

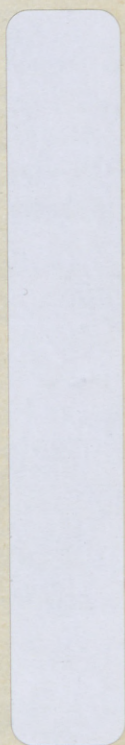
Felelős szerkesztő: Giliczéné Szamák Ágnes

Műszaki szerkesztő: Horváth Anikó

Kiadványszám: 2754

Megjelent 7,15 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0078—2866

55. Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966.
56. Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966.
57. Magay Tamás: Angol–magyar és magyar–angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkonferenciás előadásai.) Szerkesztette Imre Samu és Szathmári István. 1967.
59. Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI–XIX. században. 1968.
60. H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968.
61. Fabricius-Kovács Ferenc: A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968.
62. E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969.
63. Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevény-szavainkban. 1969.
64. N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette Király Péter. 1969.
66. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölesönszavai. 1969.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1969.
68. Fehértői Katalin: A XVI. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969.
69. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeeképzői. 1970.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. 1970.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970.
72. Imre Samu: A felsőöri nyelvjárás. 1971.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette Benkő Loránd és Szépe György. 1971.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971.
77. K. Szoboszlav Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972.
78. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972.
79. Penavín Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972.
80. Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. 1973.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973.
82. Szilágyi Ferenc: Csokonai tájszógyűjtése. 1974.
83. Jelentés és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László. 1974.
84. Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974.
85. Havas Ferenc: A finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974.
86. Kemény Gábor: Krúdy képköltés. 1974.
87. Hajdú Mihály: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975.
88. Hadrovics László: Szavak és szólások. 1975.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva. 1976.
90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. 1976.
91. Jakab István: A magyar igeekötők vizsgálata. 1976.
92. Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban. 1976.
93. Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978.
99. Bańcerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980.

105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980.
106. B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981.
107. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981.
108. Guszkova Antonyna: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981.
110. Sínor Dénes: Tanulmányok. 1982.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982.
112. Jakab István: A magyar igekötő szófajtnai útja. 1982.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondatszerkezet generatív leírása. 1983.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983.
118. Gáspári László: A századvégi novella lírizálódásáról. 1983.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985.
121. Olasz Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986.
123. Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. 1987.
124. Vértes O. András: Bevezetés a magyar hangstilisztikába. 1987.
125. T. Somogyi Magda: A passzív ige-tövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987.
126. Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. 1988.
127. Kiss Jenő: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989.
128. Dezső László: A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvelmékek magyar jövevény-szavai. 1989.
129. Benkő László: Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990.

NEW YORK: J. H. BAKER & CO. 1860.